

Krantennieuws in januari 1934

DOOR MARTIN VAN DER WIJST

Dit is het eerste van enkele krantenartikelen die een blik laten werpen op de wereld van de dertiger jaren. Dit is niet alleen interessant om te zien wat de kranten schrijven, maar ook om te weten wat er in wereld, in de regio en verschillende dorpen gebeurde. Voor veel vooral oudere mensen zal dit bijzondere herinneringen oproepen.

Het jaar 1934 begon met hoopvolle berichten in de krant [De Limburger Koerier, editie Maastricht] van 2 januari: *'Het economische herstel'*, *'De Pelikaan weer thuis'*, *'Een nieuwe monstrans in de kerk van de Laanderstraat'* en *'De werknemende middenstand afdeling in Heerlen wordt opgericht'*. De krant toont foto's van zowel de monstrans [plus een uitgebreide beschrijving] als van de aankomst van vliegtuig *'De Pelikaan'* in Bandoeng [Nederlands Indië]

met de mannen *'die met zoo ontzaglijk succes den breedten vogel in uiterst korten tijd naar Indië loodsten'*. We lezen in het uitgebreide verslag onder meer *'Heel Nederland heeft Zaterdagavond geluisterd naar den KRO die verslag uitbracht van de thuiskomst van de 'Pelikaan' die den tweeden kerstdag uit Indië was vertrokken en die na vier dagen veilig neerstreek op Schiphol'*. Niet alleen het taalgebruik maar ook de berichten zelf laten ons zien, dat de wereld van ongeveer zeventig jaar geleden

Graaf Max De Marchant et d'Ansembourg [tweede van rechts] werd in 1935 lid van de Eerste Kamer voor de NSB en bleef dat tot 1937. Daarna werd hij Tweede Kamerlid en in 1941 commissaris van Limburg.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. nr. 8376

toch een enigszins andere was dan de huidige. Of, zoals men in Kerkrade zegt: *'Nuus endert sich mar alles is angesj'*.

De krant, waaruit ik in dit artikel put, bevat in 1934 internationaal, landelijk, streek- en plaatselijk nieuws en zoals nu met advertenties, verschijnt alle werkdagen [ook zaterdag dus] en omvat twee, drie of hoogstens zes [dubbele] bladen, maar kost ook maar f 2,60 per kwartaal [franco per post f 3,05] en losse nummers kosten vijf cent.

Op 3 JANUARI proeven we al duidelijk de tijdgeest in berichten zoals *'Zuivering in de NSB, ruim 1200 royementen te verwachten'*. *'Kardinaal Faulhaber spreekt over Teutonen en Joden'* en *'De werkloosheid, sterke stijging in December'* of *'Mussolini aan den tweesprong. Staatsalmacht of corporatieve gedachte?'* Nuttige informatie voor historisch onderzoek kan de lijst van inschrijvingen bij de Kamer van Koophandel voor de Mijnstreek leveren, zoals de volgende vermeldingen: *'Albert Heyn NV, groot winkelbedrijf, Fil. Heerlen, Saroleastraat 22. Filiaal gevestigd te Lutterade, Raadhuislaan'*, *'NV Bierbrouwerij De Kroon, Kerkrade, verplaatst van Niersprinkstr. 2 naar Oranjeplein 1'*, *'Bioscoop Hollandia, Heerlen, Saroleastraat. Eig. J.H.E. Vincken en mede-eig. L.G. Vincken uitgetreden, Fil. Cinema Universal'* en *'Stadsschouwburg-Bioscoop, Heerlen Klompstraat, Filialen gevestigd: Bioscoop Hollandia en Cinema Universal resp. Saroleastraat en Stationstraat, Heerlen'*. Dezelfde dag lezen we dat vanaf 7 januari in de parochie St. Jan Evangelist te Hoensbroek vijf H. Missen worden opgedragen namelijk om 7, 8, 9, 10 en 11 uur [op zondag], terwijl de mis van 9 uur uitsluitend bestemd is voor kinderen.

De hoofdprijs van de 464-ste staatsloterij was f 25.000,-, de meeste prijzen bedroegen f 65,-. Het radioprogramma vermeldde de zenders van Huizen [KRO en NCRV], Hilversum [VARA en AVRO], Daventry, Parijs, Kalundborg, Langenberg, Rome, Brussel en de Deutschlandsender.

Op 4 JANUARI verschijnt het bericht dat een nationaal-socialist is benoemd tot bewindvoerder van de Carolus-drukkerij en de nieuwe richting zal bepalen van de *'Rhein-Zeitung'* waarmee *'een der beste katholieke kranten van Duitsland verdwijnt'*. De Nederlandse minister van Defensie heeft verklaard, dat zolang er twijfel blijft bestaan aan de gezindheid van de VARA jegens de wettige overheid, de maatregel van krijgstucht die geleid heeft tot een spreekverbod van militairen voor de VARA, blijft bestaan. Verder verschenen voor de Heerlense kantonrechter drie nationaal-socialisten wegens het overtreden van het Uniformverbod. De Brunssumse fotograaf W.TH. M.G., blokleader van de NSNAP, kwam te laat op de zitting, omdat hij onderweg daar naar toe weer werd aangehouden wegens het dragen van een uniform. Hij verklaarde, dat hij inderdaad een zwarte broek en een bruin hemd had gedragen, maar dat de broek van fluweel was in plaats van laken en zijn hemd wel bruin was maar *'niet olijfbruin met nikkelen knopen zoals het officiële costuum'*.

Op 5 JANUARI is het grootste nieuws de aanstaande oprichting van een Regionale Industriebank door het Economisch Technologisch Instituut Limburg [ETIL], dat zelf ruim anderhalf jaar eerder in het leven werd geroepen. In Schaesberg stond op de agenda van de gemeenteraad het *'Voorstel tot toepassing eener tijdelijke korting op de salarissen en loonen van het gemeente-personeel'*.

Zaterdag 6 JANUARI brengt de voorpagina het nieuws dat de burgemeester van Amstenrade, graaf De Marchant et d'Ansembourg, onlangs benoemd tot plaatsvervangend kringleader voor Limburg der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland, H.M. de Koningin zijn ontslag aanbiedt. Verder lezen we die dag over het tewerk stellen van jeugdige mannelijke werklozen het volgende: *'Gunstige resultaten met het tewerkstellen van jonge mannen in plaats van vrouwelijke arbeidskrachten. Meer en beter werk geleverd'*.

Een tramwagen van de Limburgse Tramweg Maatschappij [LTM] en een bus van de Gemeente Autobusdienst Heerlen zijn hier gezamenlijk op weg.

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. 5406

Op 8 JANUARI staat onder het kopje: 'Autobussen oorlog?', dat de politie van Brunssum proces-verbaal heeft opgemaakt tegen de chauffeur van een Heerlense gemeentebus, die blijkbaar zonder concessie een lijn bereed 'ingelegd van Heerlen naar het eindpunt van de tramlijn van de ltm in Brunssum'. De LTM zelf had wel een concessie maar gebruikte die nog niet, waarna de gemeente Heerlen er met haar Autobusdienst zelf ging rijden.

Ook de verloren voorwerpen die op 9 januari in de krant worden gemeld zeggen iets eigentijds. Het zijn onder meer een dasspeld met foto, een rozenkrans, een zakdoek, drie duivenmanden en drie rijwielplaatjes.

De krant van 10 januari brengt het schokkende nieuws, dat Marinus van der Lubbe op de binnenplaats van de gevangenis van Leipzig diezelfde morgen is gequilloteerd. Deze Nederlander werd, zoals bekend, verdacht van brandstichting in het Rijksdaggebouw. De kop luidt: 'Einde van een wereldschokkend drama'. Ook de volgende dagen wordt

hieraan uiteraard de nodige aandacht besteed. In Hoensbroek blijkt een 'bedelplaag' te heersen: *'Men schrijft ons: Niet zelden ziet men deze luiden des morgens komen uit hun Heimatland om na volbrachte bedelaarsdagtaak per taxi of per tram huiswaarts te keeren. Meestal worden verminkte lichaamsdelen aan het publiek tentoongesteld, teneinde meer medelijden op te wekken. Vaak worden deze luiden des avonds dronken aangetroffen'*.

Op 11 JANUARI lezen we in de uitspraak van de Heerlense kantonrechter over het tenue van een inwoner van Brunssum [zie 4 januari] *'dat nu in tegenstelling met andere soortgelijke door Ons berechte zaken het costuum van verdachte alsook de kledingstukken of een kledingstuk op zich niet door eenige Nationaal-Socialistische richting is voorgeschreven en dit costuum ook niet althans ook nu nog niet door leden van de door verdachte vertegenwoordigde fascistische groepering als herkenningkledingstukken onderling worden gedragen, Wij in het costuum of de kledingstukken*

van verdachten niet de uitdrukking kunnen zien van een bepaald staatskundig streven. Hierop volgt vrijspraak, maar later gaat het OM in hoger beroep.

Dat de berekening van de verschuldigde belasting ook in 1934 al niet eenvoudig was, blijkt in de krant van 12 JANUARI uit het antwoord op een vraag in de Belastingrubriek: *'De gemeente S. staat in de 2e klasse. Voor de gemeentefondsbelasting wordt Uw inkomen dus met f 200,- verhoogd en heft men bovendien daarop 80 opcenten. De gemeente H. staat in de 1e klasse. Dus inkomen slechts verhoogd met f 100,- en heft men slechts 58 opcenten. Wanneer u in gezinsverband samenwoont, wordt het inkomen voor de gemeentefondsbelasting verhoogd met zoveel maal f 50,- als er belastingschuldigen samenwonen'*.

Dezelfde dag lezen we, dat er een opvolger is gevonden voor de kort tevoren overleden Dalai-Lama en wel het kind dat men aantrof in een dorpje bij Lhasa [Tibet] en dat *'op dezelfde tijd werd geboren als de vorige stierf'*.

De krant van 13 JANUARI brengt het blijde nieuws, dat de spoorlijn Schaesberg-Simpelveld tegelijk met de invoering van de zomerdienstregeling van dit jaar in exploitatie zal komen. Het is echter nog de vraag of de stationgebouwen op dat tijdstip al gereed zullen zijn. In Spekholzerheide is met bezig met de overkapping van het tweede perron.

Op 15 JANUARI vinden we een kort verslag van de Katholieke Landdag in Heerlen: *'De grote zaal van Ons Volkshuis was geheel gevuld. Velen moesten zich zelfs met een staanplaats tevreden stellen'*. In zijn slotwoord herinnerde dhr. Hol eraan *'hoe 't gevaar van de zijde van Communisme en Socialisme in de Mijnstreek is afgeslagen door de Katholieken'*, maar *'de dageraadstocht dreigt nu echter toch een overwinning van de Dageraad te worden'*. De Dageraad was een vrijdenkersvereniging, die steeds meer socialistische idealen ging uitdragen en ook hier in de regio actief was.

Op 16 JANUARI wordt verslag uitgebracht

over de viering van het 25-jarige jubileum van de heer Pel, directeur van de Heerlense Gemeentebedrijven. Hem wordt een Erresradiotoestel KY 130 aangeboden. In de parochiekerk van Molenberg werd een mis opgedragen, opgeluisterd door een kerkkoor, samengesteld uit het personeel. Ir. Raedts sprak namens het college van B & W en oud-burgemeester De Hesselle was aanwezig op de receptie. *'Dat wordt zo'n mooie en telkens méér gewaardeerde traditie'* schrijft de krant over het laatste. Verder zag men er onder meer dr. Lubbers, directeur der Vroedvrouwenschool, de heer Langerius, directeur van het postkantoor, ir. De Groot, directeur der HBS en prof. dr. Jongmans, directeur van het Geologisch Bureau.

De heiligverklaring van Don Bosco per 1 april wordt aangekondigd. In Brunssum bestaat dan al de gymnastiek- en atletiekvereniging 'Don Bosco'. Hij zou een bekende heilige in onze omgeving worden.

Op 17 JANUARI zien we bij de advertenties onder meer een oproep voor een buitengewone algemene vergadering van aandeelhouders van de NV Beckers-Koten's Steenfabriek te Heerlen. De aankondiging van de opening van de apotheek van F. Voncken, pharm. Docts, aan de Akerstraat 44 te Heerlen en de aanbidding van zes Honig's bouillonblokjes voor tien cent.

Op 18 JANUARI is het Rijksarchief in het nieuws: *'De inkrimping van drie tot twee wetenschappelijke ambtenaren aan het Rijksarchief in Limburg wordt er in de betreffende kringen sterk afgekeurd. De derde archiefambtenaar kan in Limburg zonder nadeel voor de wetenschap beslist niet gemist worden. Wie zal dat den minister eens te kennen geven, het Provinciaal bestuur of het Geschied- en Oudheidkundig Genootschap? Benoembaren zijn er meer dan genoeg: er zijn achttien archiefambtenaren der 1e klasse en vijfenveertig der 2e klasse die tot nu toe geen plaats meer aan het archief konden vinden'*.

In de krant van 19 JANUARI staat het bericht, dat in het Kegelpaleis in Heerlen een

Bioscoop Hollandia lag begin jaren zeventig niet meer, zoals in haar begintijd, aan de Stationsstraat en Saroleastraat maar op de Promenade [1972].

Stadsarchief Heerlen, fotocoll. 18060

groot aantal Duitsers, leden der Duitse verenigingen in de Mijnstreek, de 'Reichsgründung', welke 63 jaar geleden plaats had, herdacht. De zaal was geheel gevuld. Het programma omvatte spreekkoren, het opzeggen van gedichten en het zingen van liederen, alles door leerlingen van Duitse scholen, terwijl verder de Kapelle Braun en Doppelquartett uit Hoensbroek medewerking verleende.

Op 20 JANUARI lezen we, dat de burgemeester van Kerkrade een Nieuwjaarsrede hield, waarin hij *'er op wees dat de gemeente in het afgelopen jaar haar deel kreeg in de wereldcrisis. De crisismaatregelen vorderen veel van de gemeentefinanciën en spreker meent met grote dankbaarheid te moeten memoreren het veel en heilzaam werk tot leniging van de nood, waarin de vele instellingen van weldadigheid een groot aandeel hebben gehad. Spreker spoort de beter gesitueerden tot blijvend beoefenen der weldadigheid aan'*.

Op 22 JANUARI vernemen we het overlijden

op 63-jarige leeftijd van de heer Jan A. Poels ten gevolge van een beroerte tijdens het voorzitten van een vergadering. Hij studeerde op Rolduc, was van 1918 tot 1922 lid van de Tweede Kamer, werd in 1916 lid van Provinciale Staten en in 1926 van Gedeputeerde Staten en werd de emancipator van de Peelstreek genoemd. Even voor zijn dood ontving *'dhr Poels den zegen van Z.H. den Paus en van Z.H. Exc. Den Bisschop van Roermond'*, zo lezen we.

Op 23 JANUARI wordt door de Katholieke Verkenners bekendgemaakt dat er een nieuw insigne is ingevoerd, *'bestaande uit een op een groen veld geborduurd rood Bourgondisch kruis, waarop bij verkenners en voortrekkers (niet bij de welpen) een gele speerpunt is aangebracht'*. Tot 1 mei mag het blauwe schildje nog worden gevoerd. Het kenteken wordt gedragen op de rechter borst van het shirt.

Op 24 JANUARI wordt bericht over een aardbeving in Nepal: *'Honderdduizend doden, de hoofdstad geheel verwoest. Van den maha-*

radja van Nepal, die zich op het ogenblik op de tijgerjacht bevindt, is tot nu toe geen bericht ontvangen. Men weet niet of hij reeds op de hoogte is van de aardbevingsramp'. Het belangrijkste nieuws was, dat ook de missie zwaar getroffen was: 'de materiële schade is ontzettend'.

Op 25 JANUARI lezen we: 'Enthousiast door de schitterende prestatie van de Pelikaan richten de leerlingen van de meisjes-HBS II B een schrijven aan het bestuur van het Pelikaan-Comité met verzoek om de handtekening van de vier dappere Nederlanders die door hun kranige vlucht zoveel bewijzen van moed en dapperheid aan den dag hebben gelegd. Tevens voegden ze er van hun zakgeld een bijdrage bij voor het comité van het Luchtvaart-Fonds. Als antwoord op hun brief ontvingen ze niet alleen de gevraagde handtekening maar ook een herinneringsspeldeje'. Dus in 1934 bestond er ook al een fanclub.

De krant van 26 JANUARI meldt dat te Meezenbroek de tweede Heerlense gashouder naast de reeds bestaande is verrezen. 'Het is overigens hard nodig dat dit gebeurt, want de kans dat Heerlen, zoals de toestand nu is, op een gegeven ogenblik zonder gas zou zitten is geenszins denkbeeldig. De staatsmijn Emma moet maar eens door de omstandigheden gedurende een paar achtereenvolgende uren geen gas naar Heerlen kunnen leveren en het is al zo laat' zo luidde het commentaar. Met trots wordt het tussenkopje 'Nederlands Fabrikaat' geplaatst, zoals in die dagen gepast.

Zaterdag 27 JANUARI. Uit de rubriek 'Kerkelijke Diensten' citeer ik het volgende: 'Parochie van de H. Gregorius, Brunssum: Generale communie voor de mannen van de H. Familie, Rozenkrans en Lof, Jaardienst met 3 Heeren voorafgegaan door lauden, Eerste der 9 dinsdagen ter ere van de H. Antonius, Plechtige hoogmis ter ere van de H. Brigitta: na alle H.H. Missen verering der relikwie en zegening van brood. Onder de H.H. Missen wordt biecht gehoord, vrijdag Feest Maria Lichtmis en Eerste Vrijdag der Maand: onder den Rozenkrans St. Blasiuszegen'.

Blijkens een bericht op 29 JANUARI is in Nederlands-Indië is door een groep Limburgers besloten om op zondag 13 mei 'plechtig te herdenken het heilig afsterven van Sint Servaas. Het ligt in het voornemen op dien dag een pontificale hoogmis te Batavia te doen celebreren door drie Trichtenaren.' Een ander bericht luidt: 'De ex-keizer heeft Zaterdag zijn 75-sten verjaardag gevierd. Er was om het kasteel, aldus meldt de N.Rott.Ct. waarschijnlijk ook in verband met het slechte weer, weinig belangstelling. Hier en daar zag men vlaggen: op het poortgebouw de zwart-wit-rode vlag, op het kasteel zelf de Hohenzollern-vlag en op de orangerie de vlag van prinses Hermine'. De ex-keizer van Duitsland bevond zich toen, zoals bekend, op het kasteel van Doorn.

Op 30 JANUARI lezen we, dat de rechtbank in Maastricht in hoger beroep de kantoorbediende J.K.W. uit Heerlen heeft veroordeeld tot 50 cent boete conform het vonnis van de kantonrechter te Heerlen. Vast stond dat '112 personen op rijwielen gezeten, luid bellend, onder leiding van W. zich voortbewogen, met zich voerend doeken en schilden om propaganda te maken voor de SDAP'. Het betrof een optocht op 22 mei 1933 zonder vergunning van B & W.

Op 31 JANUARI wordt onder de kop 'Na een jaar nationale revolutie. Hitler maakt de balans op. De rijksorganisatiewet aangenomen' verslag gedaan van de zitting van de Rijksdag ter gelegenheid van de herdenking van het éénjarige bewind van rijkskanselier Hitler. Hierbij is een foto van hem geplaatst. Verder zien we in deze krant foto's van de aankomst te Heerlen van de heren Wieleman, Dr. Sprenger van Eyk en Mr. Lambrichts Hurrelbrink nadat ze met een Ford van Wieleman, die een garage had aan de Benzenraderweg, hadden deelgenomen aan de Ralley naar Monte Carlo.

In de hier behandelde kranten kwam gemiddeld één foto per nieuws-pagina voor. Ook dat maakt het doornemen van oude kranten interessant.

Een prefab-kerk in het 'Tranendal'

De bouw van de Christus Koningkerk te Hoensbroek

DOOR ANTOINE JACOBS

In 1964 werd de Christus Koningkerk te Hoensbroek ingewijd. Het was en is een bijzondere kerk, omdat zij een van de weinige kerken in Limburg is die grotendeels uit beton werd opgetrokken. Opzienbarend was ook het gebruik van prefab-elementen. De plaatsing van de grote dakschalen was indertijd een sensatie. Thans moet men zich, vanwege de zich sterk manifesterende ontkerkelijking, zorgen gaan maken over de toekomst van deze en veel andere na de Tweede Wereldoorlog opgetrokken kerken.¹

Centrum-Zuid

Eind veertiende eeuw stond in Hoensbroek een driebeukig gotisch kerkje, dat toegewijd was aan Johannes de Evangelist. Tot aan het einde van de negentiende eeuw voldeed dit kerkje aan de behoefte van de parochie. De groei van de bevolking in de loop van die eeuw, alsmede de extra aanwas onder invloed van de opkomende mijnindustrie in het begin van de twintigste eeuw, noopten het kerkbestuur een grotere kerk te bouwen.

Op een steenworp afstand van de oude kerk werd in 1906 de grote, neogotische Sint-Jan gebouwd naar een ontwerp van de Roermondse architect Caspar Franssen.² Vervolgens verrezen rectoraatskerken in de mijnwerkerskolonies Hoensbroek-Station [Onze Lieve Vrouw Boodschap] [1923] en Mariarade [Heilig Hart van Jezus][1915/1962]. Na de oorlog maakte de nog immer groeiende bevolking de oprichting van nieuwe parochies en kerken noodzakelijk. Katholieke kerken werden gebouwd in Mariagewanden [Onze Lieve Vrouw Maagd der Armen] [1949] en de Passart [Heilige Jozef][1951]. Op de Steenberg verrees de hervormde De Goede

Herderkerk [1952]. Het laatste in Hoensbroek opgetrokken bedehuis was de Christus Koningkerk, die de parochiekerk van de nieuwbouwwijk 'Centrum Zuid' werd [1964].

Het terrein tussen de Klinkertstraat, Overbroek, Burg, Slanghenstraat en Slakkenstraat was een groot drassig gebied met vijf beemden: de Brul, het Preutje, de Putslagwei, het Kraneveldje en de Sjroeët. In het gebied lagen veel poelen. De Auvermoer en de Molenbeek doorsneden het gebied. Het vele water maakte dat boer Franssen er een eendenfokkerij op na kon houden. Honderden hoogstam-fruitbomen gaven het gebied elk voorjaar een idyllisch aanzien. Vanaf 1957 ging de gemeente Hoensbroek ertoe over de eigendomsrechten van de beemden te verwerven van de families Maas, Stevens, Curvers, Lahaye, Beckers, Cloodts, Franssen, Keulen, Schoonbroodt, Meusen, Custers en Collaris en van de 'Horstmansbrouwerij'. Aangezien een uitgebreide drainage nodig was, werd de grondprijs hoog, hetgeen tot hoge huren leidde. Zo raakte de benaming 'Tranendal' in zwang.³

De nieuwe wijk – Centrum-Zuid genoemd – die ter plaatse zou verrijzen, moest de stedenbouwkundige verbinding vormen tussen de oude kern van Hoensbroek en de kolonie

Hoensbroek-Station. Centrum-Zuid werd gebouwd tussen de oude Burg. Slanghenstraat en de tijdens de Tweede Wereldoorlog aangelegde Ridder Hoenstraat. Een nieuwe weg, de Mgr. Hanssenlaan, doorsneed de woonwijk en vormde, aansluitend op de Nieuwstraat en de Heerlerweg, de verbinding tussen Hoensbroek en Heerlen. De nieuwbouwwijk bestond uit eengezinswoningen, etagewoningen en flats. De etagewoningen zijn inmiddels allemaal, de flats voor een groot deel gesloopt. De eengezinswoningen, waarvan het merendeel thans eigendomswoningen is, staan nog allemaal overeind.

Centraal in de nieuwe wijk werd, goed zichtbaar, het kerk-pastoriecomplex gesitueerd aan het Pius XII-plein. Schuin tegenover de kerk verrees een klein winkelcentrum. Naast de pastorie lag een kleuterschool. De Bisschoppelijke Situeringscommissie boog zich op 12 december 1959 over het bouwplan Hoensbroek Centrum-Zuid. Het was toen al duidelijk dat er een nieuwe parochie zou komen. Secretaris Delhoofen, tevens algemeen econoom van het bisdom, verklaarde in februari 1960 dat in september van dat jaar een bouwpastoor benoemd zou worden. De Situeringscommissie nam in april 1960 ter plaatse de situatie in ogenschouw en voerde op de pastorie van de Sint-Jansparochie overleg met de pastoors Custers [Mariagewanden] en Lenders [Sint-Jan], rector Nelissen smm [Hoensbroek-Station] en de heren Ritzen en Vinken van de gemeente Hoensbroek, waarbij men zich liet voorlichten over de bouwplannen van de gemeente en de consequenties die dat zou kunnen hebben voor de bestaande parochies.⁴ Een belangrijke taak van de Situeringscommissie was het vaststellen van de grenzen van de nieuwe parochie.⁵

Bouwpastoor Frencken

Bouwpastoor Dominicus Frencken was als kapelaan verbonden aan de Sint-Jozefparochie in Hoensbroek-Passart.⁶ Als kapelaan in Stein en Maastricht bewees Frencken

een goede organisator te zijn die mensen wist te motiveren ten behoeve van hun parochie en kerk. In 1957 werd hij benoemd tot kapelaan te Hoensbroek-Passart om van daaruit de op te richten parochie H. Paulus in de Heerlense Passart gestalte te geven. Hiertoe droeg hij regelmatig de mis op in de noodkerk van Tuindorp. Door een bouwstop gingen de plannen voorlopig niet door en dat deed 'Roermond' besluiten om in juli 1960 kapelaan Frencken te belasten met de oprichting van de Christus Koningparochie in Centrum-Zuid. Op 12 maart 1961 werd Frencken door deken J.H.F.M. Custers van Schinnen als officieel pastoor geïnstalleerd.

Noch op het kleinseminarie, noch op het grootseminarie werd aandacht besteed aan het oprichten van een parochie en/of het bouwen van een kerk. Boekhouden en kunstgeschiedenis werden niet gedoceerd. De begeleiding tijdens het bisdom was minimaal. De bouwpastoor moest het zoveel mogelijk zelf zien te rooien. Daar stond tegenover dat de bouwplannen en hun financiële onderbouwing goedgekeurd waren – ook weinig in de weg werd gelegd.

Aangezien de bouwpastoor niet alleen een nieuwe kerk moest bouwen, maar tevens de parochiegemeenschap van de grond moest zien te krijgen had hij een dubbele taak. Op 1 april 1963 onderbouwde Frencken zijn verzoek om een kapelaan of pater ter assistentie te krijgen met een schets van zijn werkkring en activiteiten.⁷ Er waren 1760 parochianen, onder wie 1370 communicanten. Regelmatig praktiserend was veertig à vijfenveertig procent. Er waren 186 nieuwe woningen bijgebouwd, waarvan de gezinnen voor een vijfde niet-katholiek waren. 'Evenals de katholieke worden de niet-katholieke gezinnen ook door mij bezocht', schreef Frencken. Veel mutaties en voortgaande nieuwbouw maakten het huisbezoek er overigens niet eenvoudiger op. Verder gaf hij les aan acht MULO-klassen, de lagere school, de kleuterschool. Hij moest toezicht houden op de bouw en tevens geld bijeen schrapen voor het bouwfonds.⁸

De voltooide Christus Koningkerk met pastorie in 1964. Op de achtergrond is de in aanbouw zijnde wijk Centrum-Zuid zichtbaar.

Foto: Album A. Daemen

Financiering

Pastoor Frencken werkte onverdroten aan de opbouw van zijn nieuwe parochie en aan het inzamelen van geld voor de bouw van de kerk die de naam 'Christus Koning' zou krijgen en die midden in de nieuwe wijk aan het Pius XII-plein gesitueerd zou worden. Rechts van de kerk, doch niet ermee verbonden, kwam de pastorie. Frencken legde grote inventiviteit aan de dag om fondsen te werven voor de realisatie van zijn kerk. In 1960 begon hij met de verkoop van lucifers die per doosje tien cent kostten. Van veel groter gewicht was de giro-actie die op 28 oktober 1960 van start ging en opgezet en geleid werd door pastoor Frenckens huishoudster, juffrouw Annie Daemen. Uit het giroboek verzamelde zij zoveel mogelijk adressen van katholieken in het hele land. Die werden ver-

volgens aangeschreven. Op de begeleidende briefkaart stond: 'Er moet een kerk gebouwd worden in het zogenaamde 'Tranendal' te Hoensbroek in Zuid-Limburg. Het wordt een Christus Koningkerk, want Christus **BLIJFT** Koning over al het wereldgebeuren'.⁹ Burgemeester Martin van Hoensbroek was minder gelukkig met de benaming 'Tranendal'. *'Het moet ons van het hart, dat wij dit woord minder gelukkig gekozen achten'*, en hij verzocht de pastoor de gewraakte betiteling voortaan achterwege te laten.¹⁰ In totaal werden tot in 1965 negen giro-acties gehouden. Juffrouw Daemen kon tevreden terugblikken, want de totale opbrengst bedroeg 88.859 gulden.¹¹ Alle milde gevers werden in 1965 persoonlijk bedankt met een speciaal gedrukte dankbetuiging.

Een grote inkomstenbron vormden ook de 106 bedelpreken die pastoor Frencken tussen

8 januari 1961 [Vaesrade] en 25 juli 1965 [Ell] in met name Zuid- en Midden-Limburgse kerken hield. Deze tour de force was goed voor 62.664,90 gulden.¹²

Een ander beproefd middel om gelden te verwerven was het organiseren van fancy fairs met daaraan gekoppeld parochiefeesten, loterijen, tombola's, ballonnenwedstrijden en wat dies meer zij. De fancy fairs werden in 1961, 1962 en 1963 gehouden.¹³ Frencken ging overigens met zijn tijd mee, want in 1962 en 1963 waren heuse 'teenagershows' in het programma opgenomen. In 1962 nam de 'Limburgse Elvis Presley', de jeugdige Matty Bleize, vocalist en instrumentalist te Maastricht deel. De show werd echter gestolen door zangeres Ria Valk. Een jaar later waren Willeke Alberti en de Monties [Piet Bambergen en René van Vooren] de publiekstrekkers. De teenagershows werden telkens door zo'n 800 jongeren bijgewoond. De opbrengst was in 1963 circa 1500 gulden.

Diverse andere acties werden tussen 1960 en 1964 op touw gezet. Tijdens de carnavalsopocht van 1961 collecteerden parochianen voor hun nieuwe kerk.¹⁴ In april 1962 kwam de opbrengst van een op schaal nagebouwde miniatuurkermis ten goede aan de kerk. Ook de in mei van dat jaar gehouden 'Christus Koning Wielerronde' bracht geld in het latische. Een ander speciaal initiatief was het raden van de naam van een aangeklede jongenspop die gehuld was in het uniform van de 'Henricuszangertjes', het jongenskoor dat Frencken als kapelaan van de Sint-Jozefparochie had opgericht. Gouverneur Frans Houben werd verzocht een naam voor de pop te bedenken. Uiteraard koos hij de naam 'Frans', hetgeen 2179 maal werd geraden, waarna er 32 goede inzenders via loting een prijs in ontvangst mochten nemen.¹⁵ Op 18 januari 1963, een dag na Sint-Antonius Abt, maakte de Kasteelbode bekend dat pastoor Frencken een 'parochievarken' ging vetmesten. Het betrof geen levend zwijn, maar een groot spaarvarken dat geplaatst werd op locaties waar veel mensen bijeenkwamen zoals bij-

voorbeeld [gouden] bruiloften en dienstjubilea.¹⁶ De parochieraad tot slot maakte in januari 1963 bekend elke veertien dagen oudpapier, lompen en metaal op te zullen halen.¹⁷ Van niet alle acties is exact bekend wat ze opleverden, maar het moet ruim 10.000 gulden geweest zijn.

In oktober 1963 bevond zich 173.750 gulden in het parochiële bouwfonds. Op grote bijdragen van de gemeente en de provincie kon niet meer gerekend worden sedert de inwerkingtreding van de Wet Premie Kerkenbouw. Het Rijk subsidieerde toen voor dertig procent de stichtingskosten van nieuwe kerken. De Wet Premie Kerkenbouw verbood lagere overheden eveneens te subsidie te verlenen.¹⁸ Een substantieel bedrag ontving de parochie echter van het bisdom uit het fonds Nieuwe Kerken.¹⁹

Noodkerk

Een maand na zijn benoeming ging Frencken ertoe over een noodkerk – volgens 'systeem Jongen' – op te richten, die, als de parochiekerk gerealiseerd was, zou fungeren als kleuterschool. Het bedehuis was een uit hout opgetrokken constructie met plat dak, waarnaast een bescheiden klokkenstoel stond. Het bouwwerk stond op de hoek van het Pius XII-plein en de Pastoor Broersstraat. De noodkerk als zodanig kostte 67.000 gulden, maar de algehele kosten beliepen 90.625 gulden. Onder verwijzing naar het feit dat circa drievierde van zijn parochianen bij Staatsmijnen werkte, klopte Frencken aan bij het concern. Staatsmijnen kenden 10.000 gulden subsidie toe.²⁰ De gemeente Hoensbroek verstrekke twee kachelstoves en legde een tegelpad aan naar het gebouw.²¹ Bidstoeltjes, afkomstig uit de Maastrichtse O.L. Vrouwekerk, waren in november 1960 door transportbedrijf Mengelers naar Hoensbroek gebracht. Het neogotisch altaar was afkomstig uit de Maastrichtse H. Familiekerk. Deken Custers zegende de noodkerk op 17 december 1960 in.²² In januari 1961 werd de voorlopige

Bouwpastoor Frencken aan het werk bij het egaliseren van het bouwterrein.

Foto: Album A. Daemen.

kerk verder ingericht met neogotisch meubilair [banken, communiebank, sedes, godslamp] afkomstig van de Ursulinen van Roermond. In die maand arriveerde ook een preekstoel.²³ De noodkerk bleef in gebruik tot de inzegening van de nieuwe kerk in 1964, waarna het bouwwerk fungeerde als kleuterschool.

De prefab-kerk

Op 29 mei 1962 vroeg Frencken aan de Bisschoppelijke Bouwcommissie toestemming om met het Maastrichtse architectenbureau Swinkels en Salemans in zee te mogen

gaan.²⁴ De Bouwcommissie verklaarde zich akkoord. Frencken kende Salemans nog van vroeger. Het feit dat Salemans tevens stedenbouwkundig adviseur was van de gemeente Hoensbroek, heeft ongetwijfeld bijgedragen tot die keuze. Het bisdom ging meteen akkoord. De secretaris van de Bisschoppelijke Bouwcommissie, J. Kuitems, liet Frencken weten, dat Swinkels en Salemans een voorlopig ontwerp voor kerk en pastorie moesten maken. De kerk diende 700 zitplaatsen te omvatten en de aanneemsom mocht maximaal 250.000 gulden bedragen. De aanneemsom voor de pastorie werd vastgesteld op maximaal 45.000 gulden.²⁵ Begin september 1962 werden een maquette en tekeningen gepresenteerd aan bisschop Moors en aan de parochianen. Op het kerkplein stond een open campanile. Opvallend waren de harmonicawanden en het zaagtanddak. Een dergelijke constructie hadden Swinkels en Salemans een jaar eerder reeds toegepast in Leunen [Venray]. Daar werd de deels gotische, deels neogotische Catharinakerk voorzien van een modern schip, dat dwars op de zuidgevel van de bestaande kerk gebouwd werd.²⁶ Opmerkelijk is dat na de Tweede Wereldoorlog en in elk geval voor 1956 in Mitcham [Surrey, GB] door architect Edward D. Mills een methodistenkerk werd gebouwd die eveneens een harmonicawand en een zaagtanddak had.²⁷ Het is geenszins uitgesloten dat Swinkels en Salemans die kerk kenden, temeer omdat de overeenkomsten vooral met Leunen en de eveneens door hun ontworpen Antoniuskerk te Blerick [1962] frappant zijn.²⁸ Andere architecten werkten in die jaren eveneens met deze vormen.

Het ontwerp van Swinkels en Salemans kende enige noviteiten. Ten eerste werd de kerk opgetrokken uit geprefabriceerde betonnen elementen. De kerk was daarnaast met zijn zes à zeven meter hoogte de laagste kerk van Nederland. De pastorie baarde ook opzien. Pastoor, huishoudster en kapelaan kregen er hun domicilie. Voor Limburg, waar de kapelaan vrijwel altijd een eigen kapelanie

bezat, was dit iets nieuws. In de pastorie werd ook een zogenaamde 'credozaal' opgenomen. Deze was vergelijkbaar met de consistoriekamers van de protestants-christelijke kerken en zou fungeren als vergaderzaal, repetitielokaal voor de zangkoren, maar ook als gelegenheid voor koffietafels.

Het bouwen van kerken met prefab-elementen had de bijzondere aandacht van bisdom-econoom Willem Delhoofen.²⁹ Naar aanleiding van de toekomstige Christus Koningkerk noteerde hij: *'Als er [nog] meer elementen worden afgenomen wordt 't natuurlijk nog beter koop'*. Delhoofen zag het procédé als goedkoop alternatief en dacht daarbij aan de te bouwen kerken te Maastricht-Malpertuis, Maastricht-Pottenberg en Kerkrade-Rolduckerveld. *"t Lijkt me toch de moeite waard dit prefabgeval eens goed te bekijken en financieel zwakke nieuwe parochies eventueel hiervan te voorzien'*, aldus de mijmerende econoom.³⁰

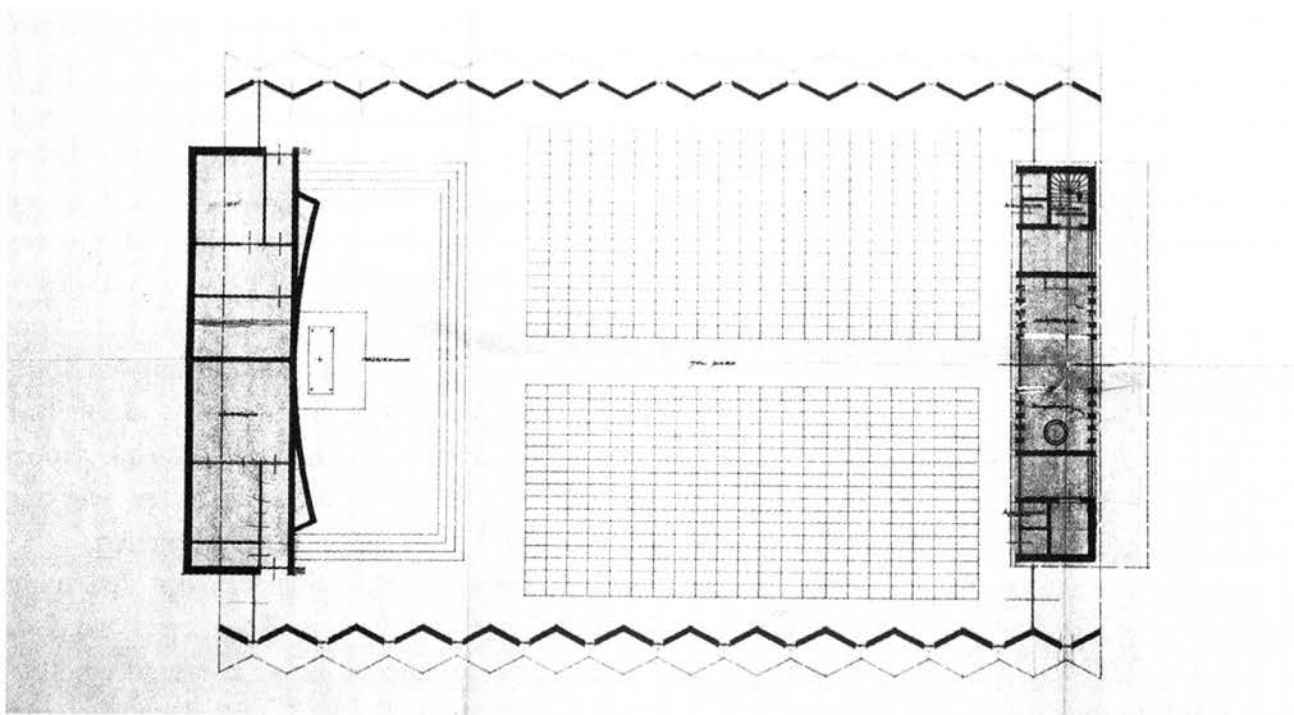
De Bisschoppelijke Bouwcommissie keurde Salemans' ontwerp op 24 september 1962

goed. Pastoor Frencken wilde een kerk die artistiek en functioneel verantwoord was. Met het oog op onderhoud- en stookkosten moest de kerk niet te hoog worden. Ook mochten er geen pijlers in de kerk staan, die het zicht zouden belemmeren of het gebruik voor andere doeleinden dan kerk zouden beperken.³¹ Doopkapel, dagkapel en sacristie werden ondergebracht in het kerkgebouw en niet als quasi-zelfstandige ruimtes tegen de kerk aangebouwd.

Op 13 mei 1963 vond de aanbesteding plaats. Betonmaatschappij Nelissen uit Venray berekende 324.549 gulden voor het geheel. Van de aannemers kwam de firma Gebroeders Jacobs uit Hoensbroek als laagste inschrijver uit de bus met 214.065 gulden. Het werk werd gegund aan Nelissen en Jacobs.

'De pastoor in de put...'

De bouw liep aanzienlijke vertraging op aangezien de gemeente Hoensbroek vasthield aan de hoge grondprijs van 18,75 gulden per

Plattegrond van de kerk [1962]. Het altaar staat hier nog tamelijk dicht voor de holweldende zichtwand en de banken zijn in twee blokken opgesteld. Bij de definitieve uitvoering kwam het altaar meer naar voren met het tabernakel tegen de zichtwand. De banken werden in vier blokken opgesteld. In de achterbouw zijn de sacristie en de dagkapel ondergebracht. Rechts en links van het hoofdportaal bevinden zich respectievelijk de devotie- en de doopkapel.

m². Volgens de gemeente mocht de prijs van 'hogerhand' niet lager worden. Bemiddeling door deken Meijs om de prijs te verlagen liep op niets uit. Bovendien telde de firma Nelissen geen 250.000, maar 375.000 gulden voor de kerk. Salemans onderhandelde om de prijs te drukken. *'De pastoor zit in de put...'* noteerde Kuitems na een bezoek aan Frencken.³² Op 1 mei 1963 bezocht Delhoofen Frencken. Men diende af te wachten tot Salemans gereed was met zijn plannen. Dan was bekend hoeveel grond men nodig had, die desnoods tegen de hoge prijs gekocht moest worden. De gemeente Hoensbroek verleende op 18 juli de bouwvergunning. Maar nog zat het Frencken niet mee. De bouw lag stil vanwege vertraging in de levering van de prefab-elementen en het gebrek aan bakstenen. Frencken vroeg toestemming om alvast de pastorie te mogen bouwen. Vanwege de slechte bodemgesteldheid werd dit toch nog duur. Onder het hele pastoriecomplex moest een zandkoffer aangelegd worden. Inclusief de cv-installatie en het architectenhonorarium zou de pastorie ruim anderhalve ton gaan kosten. Het bisdom was weliswaar genegen zo'n 30.000 gulden subsidie te verstrekken, maar er waren bedenkingen. Was de behuizing voor twee geestelijken niet te duur in vergelijking met de woningen van de arbeiders die rondom de kerk woonden?³³ Nochtans werd de pastorie gebouwd.

In maart 1964, toen de ruwbouw van de pastorie gereed was, werden de eerste elementen voor de kerk gestort. Nelissen zou de 24 v-vormige betonelementen leveren die de wanden van de kerk zouden vormen en de bijbehorende dertien, eveneens v-vormige, dakschalen. De wandelementen waren circa acht meter lang en 22 cm dik. In de elementen werden twee centimeter dikke frigolith-platen opgenomen ter isolatie.³⁴ De 23 meter lange dakschalen waren slechts acht centimeter dik en werden ter isolatie voorzien van een uitwendige kurklaag. Frencken, het kerkbestuur en Salemans bezochten de fabriek van Nelissen om het productieproces van de

Het verladen van de betonnen prefab-elementen.

Foto Album A. Daemen; Fotodienst Nederlandse Spoorwegen.

betonelementen zelf in ogenschouw te nemen.

Door het gebruik van prefab-elementen werd weliswaar een aanzienlijke besparing bereikt op de bouwkosten; de vervoerskosten waren echter aanzienlijk hoger dan bij het construeren ter plaatse. De wandelementen werden per vrachtwagen vanuit Venray aangevoerd, maar de dakschalen mochten van de minister van Verkeer en Waterstaat, Van Aartsen, uit veiligheidsoverwegingen niet over de weg getransporteerd worden, ofschoon dit technisch wel mogelijk was. De NS zouden met een speciale 'kuilwagen' voor zware transporten de dakelementen naar Hoensbroek brengen. Het verladen van de elementen begon op 9 april 1964 en duurde tot 23 april. Het perron van Venray moest

met het oog op dit uitzonderlijk vervoer worden verbouwd. Het werden drie transporten met telkens drie elementen en twee transporten met twee elementen. Het duurde drie dagen voor de kuilwagen zijn vertrekpunt weer had bereikt en de volgende lading verstuurd kon worden. Het gehele transport met gebruik van een zware hijskraan, die eveneens tussen Hoensbroek en Venray pendelde, kostte 30.000 gulden.

Op 23, 24 en 25 april werden alle dakelementen, onder grote publieke belangstelling en met aanwezigheid van verslaggevers van diverse media uit binnen- en buitenland, door een speciale hijskraan op de inmiddels in de betonnen funderingsgleuf gestelde wandelementen geplaatst.³⁵ Het stellen van de wanden was minder eenvoudig geweest dan men had gedacht, het leggen van de dakschalen daarentegen ging relatief vlug. De kerk stond op 25 april al overeind. Enkel de voorgevel diende nog gebouwd te worden. Derhalve werd pas op 14 juni de eerste steen gelegd en kon de kerk op 6 september 1964 door mgr. Moors worden geconsacreerd.³⁶

De toren was nog niet gerealiseerd. De fraaie toren die Swinkels en Salemans ontworpen hadden, werd niet uitgevoerd, omdat men dan wederom met hoge transportkosten geconfronteerd zou worden. Een soortgelijke toren staat echter voor de in 1961 eveneens door Swinkels en Salemans ontworpen 'Maria ten Hemelopneming' in Kerkrade [Chèvremont]. De firma Jacobs bouwde vervolgens naar ontwerp van Swinkels en Salemans in oktober 1964 ter plaatse een minder bekoorlijke betonnen toren voor drie klokken. De toren bestond uit twee elementen van 16 meter lengte die door drie plateaus met elkaar verbonden waren. Ter bekroning werd een vier meter hoog ijzeren kruis geplaatst.

Het interieur werd de in aanleg multifunctionele ruimte, die Frencken gewenst had. Een breed middenpad leidde naar het altaar, dat zo geplaatst was dat door de priester zowel met de rug naar het volk, als 'facie versus populum' – het gelaat naar het volk – de

Het stellen van de wandelementen in de funderingsgleuf.

Foto: Album A. Daemen.

mis gecelebreerd kon worden. Op dat moment was namelijk nog niet zeker, waartoe het bisdom zou besluiten. Het tabernakel werd tegen de holwelvende witte natuurstenen zichtwand geplaatst. Het koor was een vier treden hoog podium, dat vrijwel de hele breedte van de kerk in beslag nam. Door die hoogte was de celebrant voor iedereen zichtbaar. De verdere inrichting was uiterst sober. Op wens van Frencken bestond de kruisweg uit vijftien staties. De veertien gebruikelijke en een statie met de Verrijzenis van Christus. De pastoor schilderde de staties zelf. Tegen de voorgevel van de kerk werd in 1965 een tien meter lang ijzeren plastic gemonteerd, dat ontworpen was door de Hoensbroekse kunstenaar Ger Ruijters. Het is een voorstelling van De Schepping.

Gemeenschapshuis 'Ons Trefcentrum'

Ter completering van het parochiecomplex werd in april 1965 een begin gemaakt met de bouw van gemeenschapshuis 'Ons Trefcentrum', gelegen achter de pastorie. Het bouwwerk bestond uit een grote zaal met dansvloer die door middel van twee vouwanden in drie kleinere ruimtes verdeeld kon worden. Architect B. Heijens tekende voor het ontwerp, dat door de firma Jacobs werd uitgevoerd. De kosten bedroegen 260.000 gulden. Staatsmijnen in Limburg zegden 38.000 gulden toe. De Stichting 'Ons Trefcentrum' kon zelf 40.000 gulden bijdragen. Het ontbrekende moest worden geleend.

Een open brief van de Stichting uit 1966, waarmee steun geworven werd voor het gemeenschapshuis, geeft een aardige kijk op de sociale gelaagdheid van de nieuwe wijk

annex parochie.³⁷ Er leefden zo'n 900 gezinnen [4000 personen]. De kostwinners waren vooral mijnwerkers en ongeschoolde arbeiders en voorts enige beambten, middenstanders en boeren. De godsdienstige gezindheid was overwegend katholiek [88 procent, maar slechts eenderde was nog praktiserend]. Drie procent van de bevolking was protestants-christelijk en negen procent behoorde niet tot een religieuze gezindte.

Hoe het verder ging

In 1967 werd pastoor Frencken benoemd tot pastoor van de Clemensparochie te Hulsberg. De schulden die op de Christus Koningparochie rustten, waren afgelost. De Paters Montfortanen namen de Christus Koningparochie over, die samengevoegd werd met hun rectoraat O.L. Vrouw Boodschap.

Het interieur van de kerk na oplevering. De inrichting is tot op heden niet noemenswaardig veranderd. Wel hebben muren en plafonds een andere kleurstelling.

Foto: Album A. Daemen.

Beide gingen verder onder de naam H. Montfortparochie. Van de twee kerken werd de O.L. Vrouw Boodschap vanwege bouwvalligheid gesloopt.

Ingrijpende wijzigingen heeft de kerk sedertdien nauwelijks ondergaan. Onder pastoor G.G.A. Vandenboorn [1975-1990] werd het liturgisch centrum door middel van een houten constructie in de kerk ingebouwd. Op deze met plaatwerk beklede stelling werd een houten altaartafel geplaatst, zodat vanaf

dat moment twee altaren achter elkaar stonden. De zangtribune werd met multiplexplaten dichtgetimmerd. In de jaren negentig zijn deze provisorische aanpassingen weer ongedaan gemaakt. Eveneens in de jaren negentig werd het met trottoirtegels geplaveide, open kerkplein met een stalen hekwerk afgesloten en werd het eenvoudige plaveisel vervangen door sierbestrating en aanplanting. Onder de klokkentoren is een stenen Mariabeeld geplaatst.

Noten:

1. Samen met drs Bart Wiekart werkt de auteur in opdracht van de provincie Limburg aan een inventaris van de Limburgse parochiekerken, die na 1940 zijn opgetrokken. Tevens worden de gereformeerde en hervormde kerken beschreven die in die tijd gebouwd zijn, alsmede drie moskeeën. Nederlandse overzichtswerken over de na-oorlogse kerkarchitectuur zijn er [nog] niet. De Wederopbouwperiode [1940-1965] heeft inmiddels wel de aandacht van architectuur- en cultuurhistorici. Zie onder andere: VINCENT VAN ROSSEM e.a. [red.], *De organische woonwijk in open bebouwing* [Rotterdam, 2002; Jaarboek Cuypersgenootschap 2001]. Hierin is ook aandacht voor kerkenbouw. Drs Hilde van Meteren heeft inmiddels voor de Rijksdienst van de Monumentenzorg onderzoek gedaan naar kerken in de provincie Utrecht. Momenteel is zij voor de RDMZ actief in de provincie Noord-Brabant.

2. VOLMAR DELHEIJ EN ANTOINE JACOBS, *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914. Neogotische en neoromaanse parochiekerken en hun architecten* [Sittard, 2000] 145-146.

3. MATH MERTENS, *1964-1994 30 Jaar Christus Koning* [Hoensbroek, 1994] 6-7.

4. Bisdom Roermond, Archief bisdom Roermond vanaf 1940 [hierna Bisdomarchief Roermond], Archief Bisschoppelijke Situeringscommissie, notulen 9-12-1959, 21-2-1960 en 26-4-1960.

5. Ibidem, notulen, 26-8, 27-9, 7-11, 30-11-1960.

6. Dominicus Hubertus Frencken [* Montfort, 18-4-1919], priesterwijding te Rolduc 8-8-1945; kapelaan te Stein [H. Martinus] 1945-1950; kapelaan te Maastricht [H. Hubertus] 1950-1957; kapelaan te Hoensbroek-Passart 1957-1960; pastoor te Hoensbroek 1960-1968; pastoor te Hulsberg 1968-1974; pastoor-deken te Brunsum 1974-1990; pastoor te Eckelrade 1990-heden. Zie: Jan G.C. Simonis, *Zielzorgers in het bisdom Roer-*

mond 1840-2000 [Sittard, 2001] 274.

7. Bisdomarchief, parochiedossier Christus Koning/H. Montfort, brief Frencken aan vicaris-generaal P. van Odijk, Hoensbroek, 1-4-1963.

8. Dat de bouwpastoors het niet gemakkelijk hadden, erkende het bisdom in 1963 tijdens een vergadering van bouwpastoors ook. Er werd een enquête gehouden onder de [ex]bouwpastoors om hun bevindingen te leren kennen. Het is niet bekend wat die enquête opgeleverd heeft. Zie: Bisdomarchief, inv.nr. 03.841.312.49 Kerkenbouwdossier Van Odijk, verslag van de bijeenkomsten van bouwpastoors te Roermond, 22-1-1963; brief Mgr. Moors aan de [ex]bouwpastoors, Roermond, 6-2-1963.

9. Album A. Daemen [particulier bezit].

10. Album A. Daemen, brief B & W Hoensbroek aan pastoor Frencken, Hoensbroek, 12-11-1960.

11. Album A. Daemen. De netto-opbrengst was 87.672 gulden, vermeerderd met 1187 gulden die de verkoop van het adressenbestand opleverde.

12. Album A. Daemen.

13. Limburgs Dagblad, 21-7-1961, Nieuwe Limburger, 23-7-1961; Nieuwe Limburger, 23-8 en 18-9-1962, Limburgs Dagblad, 14-8 en 11-9-1962; Nieuwe Limburger, 27-8 en 17-9-1963, Limburgs Dagblad, 23-7, 1-8 en 30-8-1963.

14. Nieuwe Limburger, 2-2-1961, Limburgs Dagblad, 2-2-1961.

15. Gouverneur Houben aan pastoor Frencken, Maastricht, 19-2-1962; Limburgs Dagblad, 16-7-1962. De actie leverde 410,25 gulden op. 16 Kasteelbode, 18-1-1963.

17. Limburgs Dagblad, 31-1-1963. Deze oud-papieractie bracht 4729 gulden op.

18. Zie voor de Wet Premie Kerkenbouw: G.W.A. SMULDERS, B.R.C.A. BOERSEMA, 'Kerkenbouw en kerkensloop

1945-1975. Financiële aspecten, met name in het bisdom 's-Hertogenbosch', *Jaarboeken KDC* [1982] 35-40.

19. Op 7-10-1963 werd de bijdrage van het bisdom berekend op 156.225 gulden. Zie: Bisdomarchief Roermond, parochiedossier Christus-Koning/H. Montfort, opstelling van inkomsten en uitgaven van de nieuwe kerk.

20. Frencken aan Staatsmijnen, Hoensbroek, 20-10-1960; Staatsmijnen aan Frencken, Heerlen, 10-11-1960.

21. Frencken aan B & W Hoensbroek, Hoensbroek, 6-12-1960; B & W Hoensbroek aan Francken, 15-12-1960.

22. De Nieuwe Limburger, 17-12-1960; Limburgs Dagblad, 17-12-1960.

23. Album A. Daemen.

24. Het bureau Swinkels-Salemans ontstond in 1952. A.H.J. Swinkels [1900-1971] stichtte na zijn opleiding aan de TH te Delft, in 1928 te Maastricht het architectenbureau, waarin hij het bureau van H. de Ronde opnam. B.H.F.L. Salemans [1921-1981] volgde eveneens de TH te Delft. Sedert 1952 was hij geassocieerd met Swinkels. Zie: N. BISSCHEROUX e.a. [red.], *Architectuurgids Maastricht* [Maastricht, 1997] 207. Voor de Bisschoppelijke Bouwcommissie zie: JOS POULS, *Ware schoonheid of louter praal. De Bisschoppelijke Bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw* [Maastricht, 2002].

25. Bisdomarchief Roermond, parochiedossier Christus-Koning/H. Montfort, brief Kuitems aan het kerkbestuur, Roermond, 1-6-1962.

26. V. DELHEIJ EN A. JACOBS, *Kerkenbouw in Limburg*, 179; JOS POULS, *Ware schoonheid of louter praal. De Bisschoppelijke Bouwcommissie van Roermond en de kerkelijke kunst van Limburg in de twintigste eeuw* [Maastricht, 2002].

27. EDWARD D. MILLS, *The modern church* [Londen, 1956] 27, 140.

28. In de voorgevel van de inmiddels gesloopte H. Familiekerk te Maastricht pastte Theo Boosten in 1960

eveneens het zaagtandmotief toe. De harmonicawand werd overigens door architect M.F. Duintjer reeds in de jaren 1949-1951 aangewend bij de Nederlands Hervormde Kruiskerk te Amstelveen. Zie: J. VAN TERM, J. NELISSEN, *De kerken van Maastricht* [Maastricht, 1979] 127; *Encyclopedie van het protestantisme*. Volkseditie [Amsterdam/Brussel, 1959] fotokatern over kerkenbouw, opgenomen tussen de pagina's 464-465.

29. De voordelen van de toepassing van betonnen prefab-elementen werden onder andere in 1955 besproken door: v.d. W., 'Prefabriceren van betonnen bouwonderdelen', *Technisch Bouwblad* [1955-1956] nr. 1, 13-15 en nr. 2, 29-31. Het Technisch Bouwblad was een bijlage bij het Katholiek Bouwblad.

30. Bisdomarchief Roermond, parochiedossier Christus Koning/H. Montfort, notitie Delhooven, 6-8-1962.

31. De kerk moest zo functioneel mogelijk zijn en dus ook voor niet-kerkelijke doeleinden gebruikt kunnen worden. Frencken voorzag echter in 1962, evenmin als andere priesters, dat onkerksheid en ontkerkelijking zo'n omvang zouden aannemen.

32. Bisdomarchief Roermond, parochiedossier Christus Koning/H. Montfort, notitie Kuitems, 23-4-1963.

33. Ibidem, notitie financiële commissie, 8-10-1963.

34. Frigolith is kunstharsschuim met een gesloten celstructuur.

35. De Nederlandse Televisie Stichting [NTS], het Duitse televisieprogramma 'Hier und heute' en de 'Cineastenclub Amsterdam' maakten opnames van de oprichting van de kerk. Zie ook: De Nieuwe Limburger, 27-4-1964 en Limburgs Dagblad, 27-4-1964.

36. J.C. MEISCHKE, 'Geprefabriceerde wandelementen en vormschalen voor een kerk te Hoensbroek', *Cement* 16 [1964] nr. 6, pag. 352. Meischke noemde het experiment geslaagd. De hoge vervoerskosten waren van overheidswege opgedrongen.

37. Album A. Daemen, open brief Stichting Ons Trefcentrum, 4-6-1966. Het onderzoek dateert van 1-4-1966.

Het rijke Romeinse Kerkrade

DOOR DIANE HABETS

Het plaatje van Romeins Kerkrade kan aangevuld worden met een wel heel bijzondere vondst; de villa Holzkuil. Archeologen hebben in 2001 op een terrein aan de Eyselshovergracht, 'de Holzkuil' de resten aangetroffen van een Romeinse villa die dateert uit de tweede en derde eeuw na Christus.

Deze vondst vormt een aanvulling op het plaatje van Kerkrade en specifiek het gebied rondom Eyselshoven in de Romeinse tijd. Het is niet de eerste vondst uit de Romeinse tijd die in de buurt van Eyselshoven gedaan wordt. Naast Romeinse villae zijn er ook enkele grafvelden met crematiegraven aangetroffen in Eyselshoven. De villa Holzkuil is een opzienbarende vondst omdat deze villa zeer goed geconserveerd is en daarnaast ook beschikt over een zeer fraai badhuis. In 2002 is deze villa door archeologen van het Archeologisch Diensten Centrum uit Bunschoten opgegraven.

Het gebied Holzkuil

De Holzkuil is een plangebied van de gemeente Kerkrade met als bestemming woongebied. Het ligt tussen de kern van Kerkrade en Eyselshoven, ten noorden van het gehucht De Vink. Het gebied grenst in het oosten aan de Tichelstraat, in het noorden aan de Haanraderstraat, in het westen aan de Eyselshovergracht en de Kerkraderstraat en in het zuiden aan de Vinkerstraat.

Het gebied met de naam Holzkuil ligt op een lössrug ingeklemd door het dal van de Anstel aan de westzijde en door het dal van de Worm aan de oostzijde. [zie afbeelding 1]

Het plangebied Holzkuil ontleent zijn naam aan de hoeve Holzkuilen die centraal in het gebied lag, langs de Holzkuilerweg. De naam Holzkuil ofwel Holtzkuil kent verschillende oorsprongen. Kuil of koel is in het Limburgs een schelpvormige wand in een helling waar dagbouw mogelijk was en holtz of hout duidt op de aanwezigheid van een bos. In dit geval een hellingbos waar dagbouw mogelijk was.

Er zijn echter binnen de gemeente Kerkrade twee terreinen met de naam Holzkuil bekend: het gebied met de hoeve Holtzkuil bij Eyselshoven en een gebied in de huidige wijk de Holz, nu aan de Reiserkuilenstraat. De naam van dit laatste gebied komt al in 1517 als Houltzkulle voor in de boeken. In 1671 wordt vermeld dat een zekere Jan Doetzenbach de hoeve in de Holtzcuyle bewoont. Het land dat tot deze hoeve behoorde lag verspreid over heel zuidoostelijk Kerkrade. Rond 1775 wordt de naam Holtzcuyl op de Ferrariskaart vermeld en staat geschreven ter hoogte van de huidige wijk de Holz.

De naam 'Holtzkuyll' in de buurt van Eyselshoven wordt pas in 1644 voor het eerst vermeld. De naam wordt genoemd in samenhang met namen van landeigenaren in het gebied. In 1692 wordt het gebied vermeld als Rimburg-Holtzkouhler gut en het behoorde toen bij de landerijen van Rimburg.

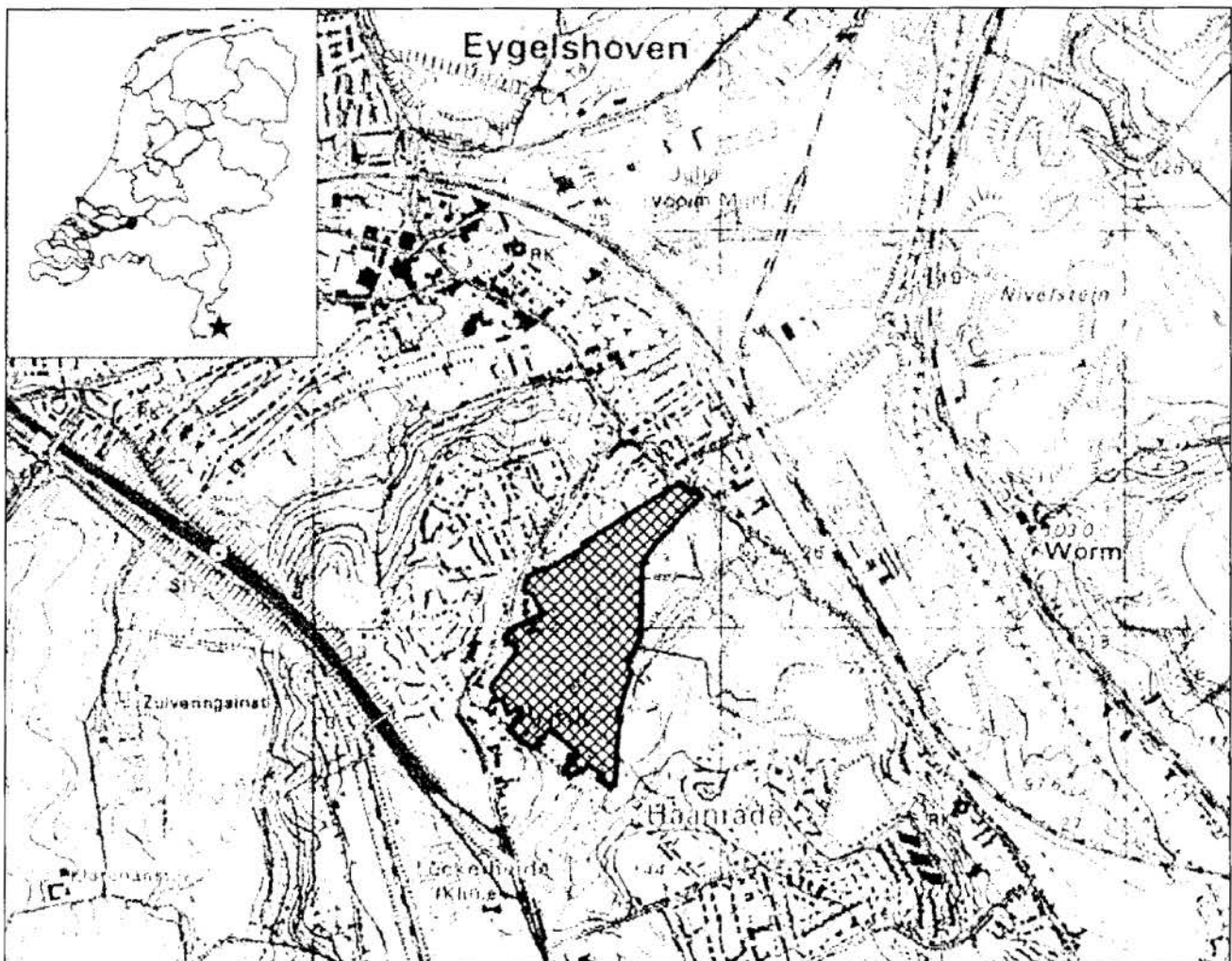
In totaal zijn er vierentwintig verschillende schrijfwijzen van de naam Holzkuil bekend uit de periode 1100 tot 1800.

De opgraving

Het plangebied Holzkuil [gearceerde gebied op afbeelding 1] wordt een nieuwe woonwijk in de gemeente Kerkrade. Vanwege de bouwplannen heeft de gemeente een bureauonderzoek laten doen naar de aanwezigheid van archeologische resten in de grond. Tijdens dit onderzoek werd er in het archief van de ROB te Amersfoort een melding gevonden over de ontdekking van Romeins bouwpuin achter de hoeve Holtzkuil. De melding dateert waarschijnlijk uit de jaren dertig van de vorige eeuw en de naam van de melder is niet bekend. De melding lijkt te wijzen op de aanwezigheid van een villaterrein in de omgeving van de hoeve Holtzkuil.

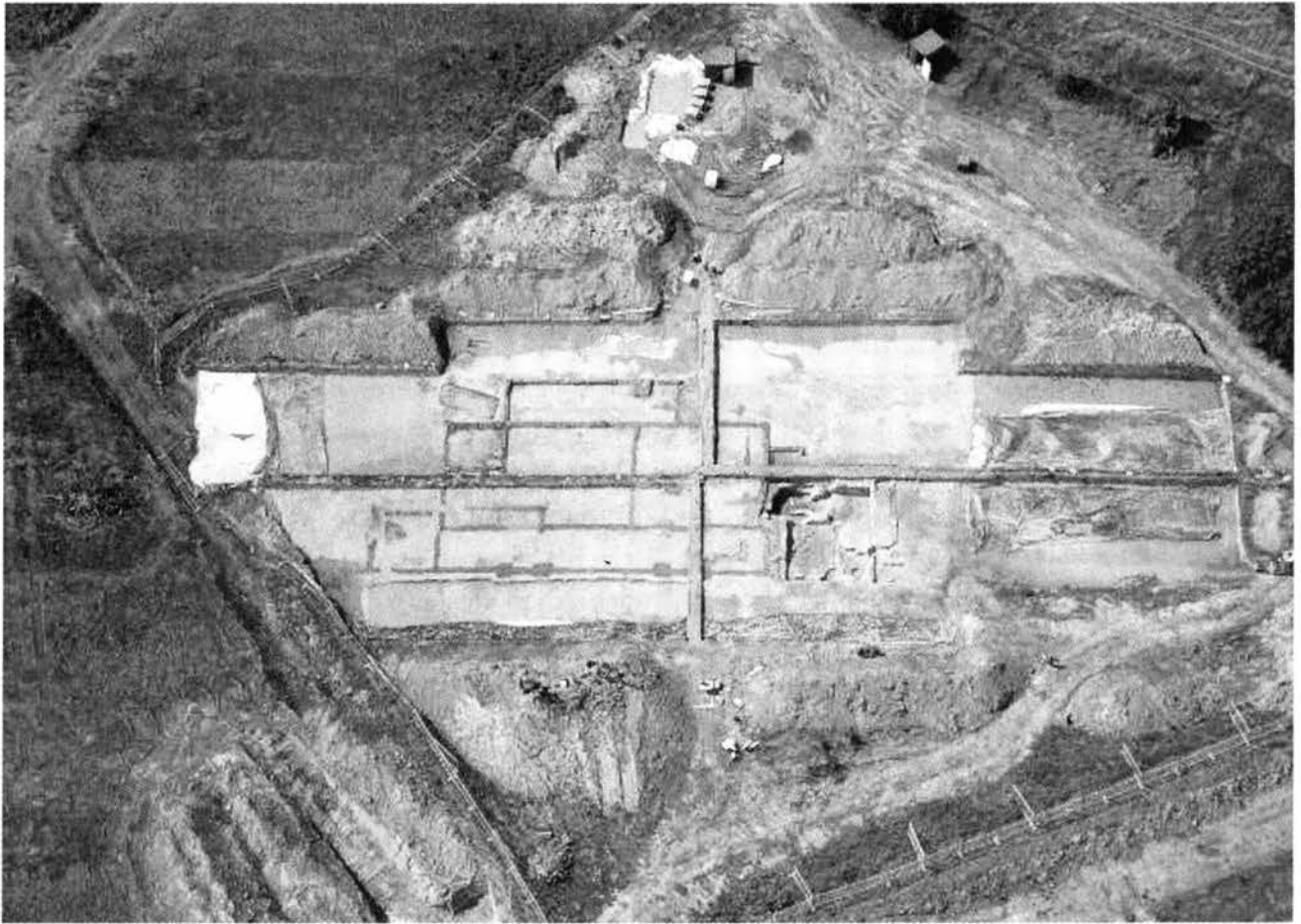
Nader bodemonderzoek door middel van boringen in een deel van het plangebied wijst echter uit dat er geen Romeinse resten aan-

wezig zijn in dat deel van het plangebied. Enkele jaren later, in 2001, wordt door de gemeente Kerkrade opdracht gegeven om ook de andere percelen van het plangebied te onderzoeken op aanwezigheid van een Romeins villaterrein. Bij dit booronderzoek worden wel resten van de villa aangetroffen. Deze vondst leidt tot een proefsleuvenonderzoek waarbij vastgesteld wordt dat het een wel heel bijzondere vondst is, niet alleen voor Kerkrade maar voor heel Nederland. De Romeinse villa is heel goed bewaard gebleven ondanks het feit dat de resten bedekt zijn met slechts 30 cm aarde. Het is bekend dat dit gebied in de laatste decennia alleen als weiland en boomgaard in gebruik is geweest. Akkerbouw in dit gebied zou funest geweest zijn voor de resten van de villa vanwege de moderne ploegen die de grond tot een meter diepte lossnijden en omdraaien.

Afbeelding 1: De ligging van het plangebied.

Bron: RAAP-rapport 687.

Afbeelding 2: Luchtfoto van het hoofgebouw met aan de rechterkant het badhuis.

Foto: Willy Metz in opdracht van het Archeologisch Diensten Centrum [ADC].

Bij de woningbouw in het plangebied zouden de resten van deze villa ook vernietigd worden. De overheid geeft het advies de villa te beschermen en dus te behouden in de grond door de betreffende percelen niet te bebouwen. Het blijkt echter niet mogelijk om een groot deel van het plangebied onbebouwd te laten. Daarom geeft het rijk aan dat dit voor Nederland unieke villaterrein zorgvuldig en in zijn geheel moet worden opgegraven. Het is voor het eerst in Nederland dat archeologen de kans krijgen een villaterrein compleet op te graven tijdens één graafcampagne.

De gemeente gaat akkoord met het voorstel om een deel van het plangebied [5,5 ha] te laten opgraven. De opgraving ging van start in januari 2002 en werd in oktober 2002 afgesloten. Vanwege de grote cultuur-historische waarde van de villa wordt een groot deel van de opgraving gefinancierd door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.

Ook de gemeente Kerkrade, de provincie Limburg en de projectontwikkelaar delen in de kosten voor de opgraving. Omdat de vondst van de villa erg uitzonderlijk is, wordt een deel van het budget gebruikt om de hoogste klassen van de basisscholen en de brugklassen van de scholen voor voortgezet onderwijs in Kerkrade te voorzien van een lesbrief. Daarbij wordt ook een bezoek met rondleiding door archeologen op de opgraving aangeboden. In totaal maakten bijna 1200 leerlingen gebruik van deze aanbieding.

Daarnaast werden er door de gemeente Kerkrade rondleidingen voor het publiek georganiseerd. In totaal zijn er ongeveer 600 mensen rondgeleid. Via lokale en nationale media, waaronder kranten, televisie en radio wordt de opgraving onder de aandacht van het publiek gebracht. Er wordt zelfs een speciale website voor ingericht die regelmatig voorzien wordt van nieuwe foto's en informatie [www.romeinsevilla.nl].

Tijdperk

De Romeinse tijd in Nederland kunnen we onderverdelen in een aantal periodes. In totaal zijn de Romeinen ongeveer 400 jaar aanwezig geweest in Nederland. De Romeinse overheersing van ons land begint rond 12 voor Christus. In deze vroeg-Romeinse periode kunnen we nog niet echt spreken van een gevestigd Romeins gezag. De Romeinen hebben het in grote delen van Nederland ten zuiden van de Rijn voor het zeggen. Ze proberen de lokale bewoners te overheersen en hun stamgebieden in te lijven bij het Romeinse Rijk. Romeins Nederland maakt deel uit van de provincie Germania Inferior [Nedergermanië]. In onze provincie woont op dat moment een stam die de Eburonen wordt genoemd. Een andere machtige stam in die tijd waren de Bataven. Zij leefden meer naar het westen, in de Betuwe. De Bataven laten zich niet zo gemakkelijk onderwerpen door de Romeinen. Ze komen in opstand in het jaar 69 na Christus. Die opstand wordt in Romeinse geschriften beschreven als de Bataafse opstand. Ze branden veel wachtposten en kampen van het Romeinse leger en zelfs nederzettingen plat. In 70 na Christus wordt de rust in het Romeinse Rijk hersteld. De periode die nu volgt, wordt wel de Pax Romana genoemd, de Romeinse vrede. De welvaart stijgt en steden beginnen zich te ontwikkelen. Hiermee begint de midden Romeinse tijd. In deze periode wordt het Romeinse gezag gevestigd in Nederland en ontstaan er langzaam andere sociale verhoudingen. Er ontstaan stedelijke nederzettingen waar de rijken en notabelen wonen. Het Romeinse leger laat ook zijn indruk achter in de inrichting van het landschap. Er worden langs de rijksgrens, de Limes, die gevormd wordt door de Rijn, forten en legerkampen gebouwd. Naast de eerste steden verschijnt ook een andere vorm van nederzetting: de villa.

De periode van de Pax Romana eindigt rond 270 na Christus wanneer het onrustig

wordt aan de grenzen van het Romeinse Rijk. In ons land trekken groepen Germanen rond die vernielingen aanrichten en proberen het Romeinse gezag te ondermijnen. In deze periode die ook de laat-Romeinse tijd wordt genoemd neemt het bevolkingsaantal af en worden veel nederzettingen ommuurd als bescherming tegen de invallen. Veel mensen trekken weg en in 406 na Christus valt uiteindelijk het doek voor het Romeinse Rijk.

De villa op de Holzkuil is bewoond geweest tussen 100 en 300 na Christus, in de midden Romeinse Tijd. De afname van de bevolking na 270 heeft ook gevolgen voor de bewoners van de villa. Er zijn steeds minder mensen die hun producten kopen, hun afzetmarkt wordt kleiner. De villa is niet meer rendabel.

Villa

Een Romeinse villa is een landbouwbedrijf, dat bestaat uit een stenen hoofgebouw, bijgebouwen uit hout of steen, en de bijbehorende landerijen. Deze nederzettingvorm ontstaat in Nederland in de midden Romeinse Tijd en onderscheidt zich van de dan bestaande nederzettingvormen. Er zijn een aantal kenmerken waaraan een villa is te herkennen. Een villa is een landbouwbedrijf dat gericht is op de markt met een planmatige overproductie. De markt voor de villa Holzkuil zal waarschijnlijk in Heerlen [Coriovallum] gelegen hebben. Daar werden de landbouwproducten, voornamelijk graan, verkocht aan onder andere het Romeinse leger. De villa werd gebouwd in de buurt van wegen om het vervoer van de producten naar de markten te vergemakkelijken. Het is bekend dat vlakbij Eygelshoven een heerbaan, een Romeinse weg liep die van Keulen via Heerlen, Maastricht, Tongeren naar Boulogne sur Mer in Frankrijk voerde.

Het uiterlijk van een villa is ook kenmerkend: De indeling van het terrein is geordend volgens een bepaald patroon. Er is een bedrijfsdeel, het pars rustica, en een woondeel, het pars urbana. De gebouwen op de Holz-

kuil zijn gebouwd in een bepaald patroon. Het hoofdgebouw is uit steen opgebouwd en beschikt over dakpannen. De plattegrond en indeling verschilt van de tot dan toe bekende boerderijen.

Het Romeinse uiterlijk van een villa betekent niet automatisch dat de eigenaar ervan een Romein is. De eigenaar van een villa kan een belangrijk inheems persoon geweest zijn die tot de elite behoorde en handig gebruik maakte van zijn connecties met het Romeins gezag. Hij stichtte dan een landbouwbedrijf volgens de nieuwe, romeinse lay-out. De eigenaar woonde vaak niet zelf in het hoofdgebouw van de villa. Als hij lid was van het Romeinse stadsbestuur dan woonde hij in een villa [villa urbana] in de stad. Hij had een soort patroon-cliënt relatie met de persoon die in het hoofdgebouw van de villa woonde en het landbouwbedrijf leidde.

Het is ook mogelijk dat de eigenaar van de villa een veteraan uit het Romeinse leger was. Deze kregen bij hun pensionering een stuk land toegewezen waarop zij een villa konden stichten. Zo stelden ze hun toekomst veilig. Aangezien de veteranen de Romeinse gebruiken en leefwijze eigen waren, werd het landbouwbedrijf in Romeinse stijl gesticht.

De villa Holzkuil

De gegevens die vergaard zijn tijdens de opgraving zijn nog niet uitgewerkt en verwerkt. De conclusies kunnen pas getrokken worden als het eindrapport gepubliceerd is. Deze beschrijving geeft de situatie weer zoals die aan het eind van de opgraving te zien was ter plekke. De auteur beschikt nog niet over het wetenschappelijk rapport van deze opgraving. In dit artikel wordt vooral het hoofdgebouw van de villa beschreven.

In januari 2002 zijn de archeologen begonnen met het aanleggen van hun eerste werkputten. In totaal zal zo'n 5,3 hectare opgegraven worden. De omvang en de locatie van dit onderzoeksgebied zijn bepaald aan de hand van de resultaten van het proefsleuvenonder-

zoek dat in 2001 uitgevoerd is. Alle gebouwen inclusief het hoofdgebouw van de villa zijn binnen dit gebied aanwezig. De gebouwen zijn in een U-vorm gerangschikt en omsluiten een gebied van 2,8 hectare. De frontvleugel wordt gevormd door het hoofdgebouw en enkele stenen en houten bijgebouwen die over een lengte van 230 meter gebouwd zijn. De hoeken van deze vleugel worden gevormd door stenen gebouwen.

Het hoofdgebouw van de villa is geplaatst in het midden van deze vleugel. Het ligt halverwege de helling en kijkt uit op het dal. In dit gebouw woonde de eigenaar of baas van de villa met zijn familie. De muren van deze villa zijn deels opgebouwd uit natuursteen. De meest gebruikte steen op de Holzkuil is Nievelsteiner zandsteen die vlakbij, in de Nievelsteiner zandsteengroeve, gewonnen werd. De muren waren gebouwd op een soort fundering bestaand uit kiezel, de stiepen. Zij dienden stevigheid te verlenen in de vaak zachte ondergrond. De muren zijn slechts gedeeltelijk uit steen gebouwd. Bovenop 3 á 4 rijen gemetseld zandsteen stond een houtskelet dat opgevuld werd met vlechtwerk. Dit vlechtwerk werd dichtgesmeerd met leem en stro. De dakbedekking bestond niet uit stro of riet maar uit dakpannen. Deze werden gevormd in mallen en na het drogen, gebakken in een oven. In de muren waren ramen met vensterglas en soms met traliewerk aanwezig. Zowel stukjes vensterglas als traliewerk zijn teruggevonden tijdens de opgraving.

De flanken van de U-vorm worden gevormd door de bijgebouwen waaronder opslagruimtes, stallen en woonvertrekken voor het personeel. De zuid-westvleugel heeft een lengte van 130 meter en de noord-oost vleugel heeft een lengte van 110 meter. De hoeken van deze flanken worden ook gevormd door stenen gebouwen. Het verschil in lengte tussen deze flanken is te verklaren door het ongelijke verloop van de helling. De helling is aan de ene kant steiler dan aan de andere kant.

Afbeelding 3: Stookkelder met in het midden de stooktunnel.

Foto: Gemeentearchief Kerkrade.

De andere gebouwen zijn opgetrokken uit hout en daarvan worden alleen verkleuringen in de grond teruggevonden. Deze verkleuringen bevinden zich op de plaatsen waar de palen van het houtskelet ingegraven waren. De muren werden gevormd door vlechtwerk-wanden die dichtgesmeerd werden met leem vermengd met stro of mest. De houten gebouwen hadden vaak wel een dak dat bedekt was met dakpannen.

Hoofdgebouw

Het hoofdgebouw van het villa-complex ligt centraal in de façade en is het luxe woonhuis van de eigenaar en zijn familie. Het gebouw heeft in zijn grootste omvang een lengte van 52 meter en een breedte van

22 meter. Tot nu toe zijn er drie bouwfases van het hoofdgebouw onderscheiden, waaraan nog geen definitieve conclusies verbonden kunnen worden. Het veldwerk zal rond het tijdstip van het verschijnen van dit artikel beëindigd zijn. Daarna volgt een periode van uitwerking van alle in het veld vergaarde gegevens en vondsten die uiteindelijk leidt tot een eindrapport met definitieve conclusies.

Het hoofdgebouw bestaat in de eerste fase uit een rechthoekig geheel met een lengte van 36 meter en een breedte van 16 meter. [zie afbeelding 2] De entree van dit gebouw, met uitzicht op het dal, wordt gevormd door de porticus, de zuilengalerij. Alleen de fundering van de zuilen, de stiepen, zijn teruggevonden. [de vierkantjes aan de onderkant van de foto]

Uit de afmetingen van de stiepen valt af te leiden dat de zuilen vrij fors geweest zijn. Een opmerkelijke vondst bestaat uit een zuilfragment en een kapiteel, beide uit zandsteen, die op een afstand van 50 meter buiten het hoofdgebouw werden aangetroffen. De zuil is een halffabrikaat terwijl het met schubben versierde kapiteel geheel afgewerkt is.

De tweede fase van het hoofdgebouw wordt gevormd door de twee hoektorens aan weerszijden van de porticus. Deze niet vooruit springende hoekresalieten hebben een afmeting van 6 bij 6 meter. De lengte van het hoofdgebouw wordt hiermee vergroot tot 44 meter. In dezelfde fase wordt het hoofdgebouw aan de achterzijde vergroot met een uitbouw of kamer van 20 m lang en 6 meter breed.

In de derde en laatste fase wordt een van de hoektorens [aan de rechterkant op afbeelding 2] uitgebouwd tot badhuis met een afmeting van 12 bij 12 meter. De afmetingen van het hoofdgebouw zijn uiteindelijk 52 bij 22 meter.

Badhuis

De resten van het badhuis dat werd aangetroffen, blijken in goede staat te verkeren. De fasering van het badhuis is nog onderwerp van discussie. Er zijn geen resten van de hoektoren gevonden bij het opgraven van het badhuis. Dit kan betekenen dat het badhuis direct als badhuis neergezet is [dus in fase 1] of dat de hoektoren voor de bouw van het badhuis verwijderd is en het badhuis toch uit fase 2 stamt.

Het badgebouw bestaat uit een aantal vertrekken en baden. De stookkelder [praefurnium] met stooktunnel [zie afbeelding 3] is geheel intact aangetroffen, inclusief toegangstrapje. De witgrijs geblakerde tegels van de stooktunnel en de rood verbrande leem vormen het resultaat van het gestookte vuur. Via de stooktunnel werd de warmte verspreid onder de vloeren van een aantal ruimtes en baden. In het badhuis bevonden zich 2 ruim-

tes die door middel van vloer- en muurverwarming verwarmd werden. Dit waren in de koude tijd van het jaar de voornaamste en aangenaamste verblijfsruimtes in het hoofdgebouw. In de muren van deze ruimtes waren buizen [tubuli] aanwezig waardoor de warme lucht zich verspreidde. De vloeren van deze vertrekken waren gelegd op peilertjes van hypocausttegels waardoor er onder de vloer een open ruimte ontstond [hypocaust] waarin de warme lucht zich verspreidde.

Het heetwaterbad/zweetruimte [caldarium] bevond zich waarschijnlijk boven het uiteinde van de stooktunnel. Via een gang en een halletje [frigidarium] kon men het heetwaterbad [caldarium], het lauwe bad [tepidarium] en via een trapje het koudwaterbad [piscina] bereiken. Het lauwe bad was een verwarmde ruimte waar men ook tussen de baden in kon verblijven.

De watertoevoer van het badhuis is nog niet aangetroffen. Men vermoed dat er een soort waterleiding richting het badhuis liep. In het koudwaterbad is wel duidelijk een afvoergat zichtbaar.

Een bijzondere vondst, gedaan in het koudwaterbad, bestaat uit fragmenten van muurschilderingen. Het is waarschijnlijk mogelijk om een deel van de afbeelding te reconstrueren.

In het badhuis zijn enkele scheuren en verzakkingen zichtbaar in de muren en de betonnen vloeren die met grondradar en seismologische apparatuur onderzocht zijn. Het vermoeden bestond dat deze scheuren veroorzaakt waren door aardbevingen. Er is geen definitieve oorzaak vastgesteld, waarschijnlijk zijn ze veroorzaakt door verzakkingen die in het gebied plaatsgevonden hebben.

Kelder

Een geheel onverwachte vondst bestaat uit een kelder met een afmeting van 4 bij 4 meter die zich onder het hoofdgebouw bevindt. De kelder werd in het zuidelijk deel van het

hoofdgebouw tegen de buitenwand aangetroffen. In de kelder heeft een hevige brand gewoed aan het einde van de derde eeuw na Christus. De brand heeft ervoor gezorgd dat de mortel tussen de stenen rood uitgeslagen is en dat de lemen vloer roodverbrand is. In de muren van de kelder bevinden zich 6 nissen waarin olielampjes gestaan kunnen hebben die voor de verlichting moesten zorgen. In één van de wanden van de kelder is een kelderlicht aangetroffen. De muur van de kelder loopt hier schuin naar binnen zodat er via een opening ter hoogte van het vloerniveau daglicht naar binnen kan vallen.

De plek waar de trap zich bevond, is vastgesteld omdat daar de mortel tussen de stenen niet verbrand is. Binnenin de kelder zijn twee grote blokken natuursteen aangetroffen. In deze blokken waren grote gaten uitgehakt waarin houten balken bevestigd konden worden. De functie van deze blokken als plafondconstructie is alleen bekend bij grote gebouwen. Wat de functie van deze blokken in de kelder is geweest, is nog onduidelijk. De muren van de kelder zijn gebouwd met Nievelsteiner zandsteen en met een laag bakstenen en daarboven een laag Kunrader kalksteen.

In de vloer van de kelder is bij nader onderzoek nog een complete deksel van een aardewerken pot gevonden. Naast veel aardewerk zijn er in de kelder ook veel spijkers en enkele fragmenten gesmolten glas gevonden. De kelder is aangelegd in de laatste fase van het hoofdgebouw.

Overige vondsten

Op het terrein zijn tot nu toe enkele waterputten en afvalkuilen ontdekt. Eén waterput bleek meer dan 9 meter diep te zijn. Deze is tot 7 meter diepte uitgegraven en leverde niet veel vondsten op. Vanwege het opkomende grondwater en de grote diepte is besloten om de waterput niet verder uit te graven. In de waterput werden wel enkele grote blokken zandsteen met een afmeting van 0,4 x 0,4 x 0,4 meter met bewerkingssporen gevonden. Daarnaast zijn er ook enkele zuilfragmenten aangetroffen en zelfs een fragment van een Jupiterzuiltje.

Vlak bij deze waterput lag een vijver of drenkplaats met een afmeting van 50 bij 30 meter. De vijver blijkt ongeveer 2 meter diep te zijn en bevat helaas weinig vondstmateriaal. Bij deze vijver stond een klein houten gebouwtje [12 bij 6 meter], het enige gebouw dat buiten de U-vorm is aangetroffen.

Een andere waterput ligt direct achter het hoofdgebouw en wordt nog onderzocht.

Eén van de afvalkuilen leverde veel vondsten op waaronder veel glas, metaal en metaalslakken.

Na de presentatie van het wetenschappelijk rapport zal er een publieksboek verschijnen waarin de resultaten van het onderzoek bekendgemaakt worden.

Diane Habets is assistent archivaris archeologie en cultuurhistorie gemeente Kerkrade.

Literatuur

- N. MOONEN, *Facetten van het agrarische verleden van Kerkrade ca 1100 - ca 1750* [1997] ongepubliceerde scriptie.
S.P. POLMAN, *Plangebied Holzkuil, gemeente Kerkrade; een Aanvullende Archeologische Inventarisatie* [AAI-1], RAAP-rapport 687. [2001]
G. TICHELMAN, *Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek* [AAO] aan de Holzkuil te Kerkrade, ADC rapport 101 [2001]
Website: www.romeinsevilla.nl

De Staatsmijn Hendrik te Rumpen-Brunssum

THEO RAETS

Over het mijnverleden is al veel geschreven. In het jaar dat we gedenken dat honderd jaar geleden de Staatsmijnen werden opgericht en de mijnen al weer zo'n kwart eeuw gesloten zijn, lijkt het me goed nog eens stil te staan bij de aanleg en het productieproces van zo'n mijn. In dit artikel beschrijf ik dit aan de hand van de Brunssumse Staatsmijn Hendrik. De Hendrik heeft een grote invloed op Brunssum gehad en het is daarom goed het functioneren van het ondergronds bedrijf van deze mijn eens de revue te laten passeren zodat het voor ons nageslacht vastligt. De aanleg van de mijn veranderde het boerendorp in een industrieplaats. Eerst was er woeste grond op de plek waar de mijn kwam: de Douvenbergheide. Een enorme investering moest worden gedaan voor de mijn in exploitatie kwam ...

Proefboringen

In september 1908 gaf de Minister van Landbouw, Nijverheid en Handel – na gunstig advies van de Mijnraad – toestemming om proefboringen te verrichten voor de Hendrik. De Mijnraad was het adviesorgaan van de minister. De proefboringen waren nodig om te bepalen waar de dikste steenkolenlagen te vinden zijn en waar men het beste met de aanleg van een schacht zou kunnen beginnen. De materialen moesten met paard en wagen vanaf het spoorwegstation Heerlen of van de Emma gehaald worden. In het begin maakte men nogal wat tijdelijke voorzieningen als bouwketen en een boortoren. Die kwamen onder meer van de Emma, waar men in 1908 begonnen was met de aanleg. De eerste materialen voor de proefboortoren kwamen op 22 juni 1909. Direct begon het opbouwen ervan. De voordeelingen werden nauwgezet in het dagboek van de proefboringen vermeld. Vanaf 8 juli werd er geboord. Er werd gewerkt in twee ploegen: één van zes uur 's morgens tot 18.00 uur, die

boorde en deed wat daarbij moest gebeuren. Zij werkten tien uren en een kwartier met drie rustpauzes van samen een uur en drie kwartier. Om 18.00 uur kwam een andere ploeg die 'alleen wacht gehouden heeft'. Ook de zon- en feestdagen staan in het dagboek vermeld: 'Geen arbeid verricht, alleen het boorgat bewaakt'.¹

Tijdens de boorwerkzaamheden moesten ook de materialen onderhouden worden, werd er spoeling gemaakt en moest er gespoeld worden. De spoeling, een mengsel van klei en water, diende om het gruis, dat bij het boren ontstond, naar boven te halen. Zo vorderde men op 9 juli van drie tot acht meter diepte. Vanaf 21 juli werd ook door de nachtploeg gewerkt. Met een buis werd een kern van de aardlagen omhoog gehaald. Dat leverde grondmonsters op die zijn verzameld in lange tabellen. Van boven naar onder gingen de tabellen een scala aan grondsoorten vertonen, zoals löss, zand, bruinkool, klei, leisteen en ook de steenkool waarnaar men op zoek was. Op 23 en 24 augustus boorde men op 252 meter diepte de steenkolenrots aan. Er

De houten boortoren van de schacht van de Staatsmijn Hendrik.

Foto: Industrion, Kerkrade.

werd doorgeboord tot 600 meter. Op 15 oktober was het boorwerk gereed. Het boorgat werd met klei gevuld en aangestampt.²

De resultaten van het boren en nog andere onderzoeken wezen uit dat de Douvenberg de beste plek was voor de vestiging van de Staatsmijn Hendrik. De directie van de Staatsmijnen kocht de benodigde grond, bestaande uit heide- en zandgrond, van hoofdzakelijk van het gemeentebestuur en de schutterij St. Gregorius de Grote. Na de koop van de grond kon men beginnen met het ontsluiten van de Douvenbergheide, want wegen waren er nog niet.

Begin 1911 legde aannemer Meulenberg uit

Heerlen de zogenaamde 'Toegangsweg' aan. Die liep van het kruispunt Wijenweg/'Weg van Heerlen naar Brunssum' [nu Akerstraat] tot aan de Douvenbergheide. Evenwijdig daaraan kwamen twee tijdelijke wegen: een daarvan verbond de Weg Heerlen-Brunssum met de Pelgrimsweg. Verder werden aan weerszijde van die wegen sloten voor de afwatering gegraven. Over de bestrating staat in de stukken over de 'Toegangsweg': 'eerst harde stinen te walsen met een door de Directie te verschaffen paardenwals. Op die laag tweemaal een laag klinkerpuin, die na flink walsen met de paardenwals ieder een dikte hebben van 5 cm. Daarna driemaal een laag

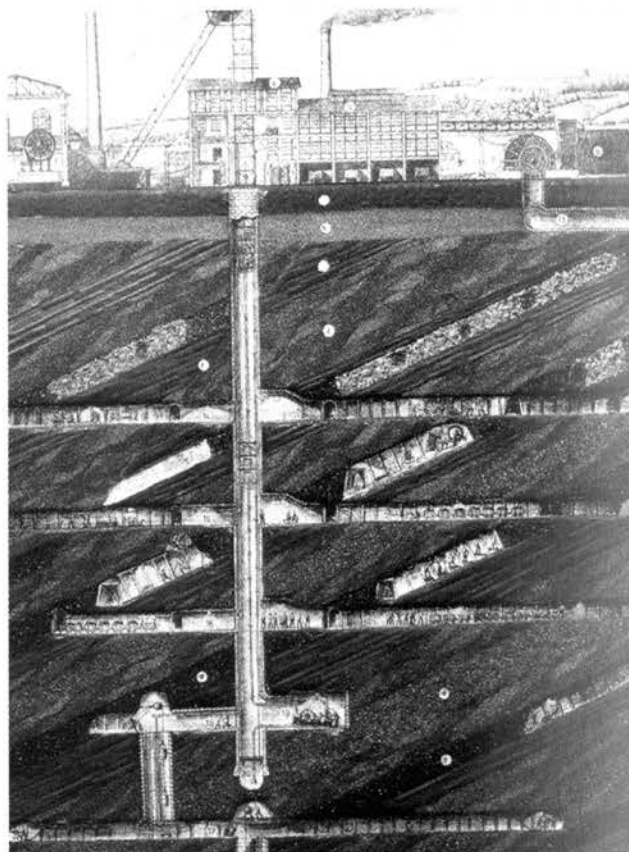
grind van 5 cm dikte zoo nodig vermengd met eene door de Directie te bepalen hoeveelheid leem'. Voor één uur was het loon voor een arbeider 20 cent en voor een ploegbaas 30 cent. Het werk moest door Nederlandse arbeiders verricht worden; buitenlanders moesten vergunning van de Directie van de Staatsmijnen hebben. Sterke drank op het werk was verboden. Deze laatste twee bepalingen komen ook in latere aanbestedingen van Staatsmijnen nog vaak voor.³

Een half jaar later werd de Venweg aangelegd, aangeduid als: 'Weg door het Ven'. Deze kreeg ook een zijweg: 'Weg naar de Mijn' geheten. De 'Weg door het Ven' liep van de Heideweg [de weg naar Waubach] in westelijke richting, maar kwam toen nog niet tot aan de 'Weg van Heerlen naar Brunssum'. Ook aan deze wegen kwamen sloten, waar buizen voor de afwatering op loosden.⁴ Daarna kon men met de aanleg van de Staatsmijn Hendrik beginnen. Als eerste wordt er bij de aanleg van een mijn een schacht [de lift], aangelegd voor transport van mijnwerkers, materialen en de te winnen steenkool.

De Schachtbouw

Een schacht afdiepen door zand- en heidegrond, met ook drijfzand, is niet eenvoudig. Daarom neemt men zijn toevlucht tot het doen bevriezen van de bodem tot de steenkolenrots. Daarvoor drijft men lange buizen de bodem in. Daardoor stuurt men een koud makend mengsel. Het bevriest de bodem. De koelvloeistof wordt daardoor warmer. Dan wordt het weer naar de bevroerinstallatie geleid waar het gekoeld wordt om opnieuw zijn bevroerend werk te doen.

Op 14 december 1911 werd begonnen met het aanleggen van de voorschacht; het schachtdeel tot aan het grondwater. De schacht werd afgediept in fasen; steeds anderhalve meter en dan van een schachtbekleding van gewapend beton voorzien. Herhaaldelijk staat er in de dagrapporten: 'ijzer gevlochten en de molen klaargezet voor te betoneeren' en 'aan

Instructieplaat van het ondergronds mijnbedrijf, met schachten, steengangen, galerijen, op- en neerbraken en niet te vergeten de pijlers.

den Toren gewerkt'. Men maakte de bewapening ter plaatse.

Op 14 januari 1912 was de betonbekleding tot en met drie meter diepte aangebracht. Op die dag bereikte men ook het grondwater.⁵ Toen was de schacht aan de beurt. Wat men in de schacht losmaakte, werd in tonnen geschept en door middel van een lier naar boven gehaald. Steeds vindt men in de rapporten hoeveel tonnen naar boven zijn gehaald en het aantal zakken cement dat men bij het betonneren verwerkte.⁶ Voor het vervoer van personen werden ladderafdelingen in de schacht in wording aangebracht.

Buiten de omtrek van de te bouwen schacht werden bevroersgaten geboord, bij de schachtdoorsnee van 6 meter kwamen 32 bevroersgaten in een cirkel van ongeveer 12 meter doorsnee. Die gingen tot in het vaste gesteente [want tot daaraan moest de bodem bevroren worden] dat op 222 meter diepte begon. In die bevroersgaten werden de bevroersbuizen

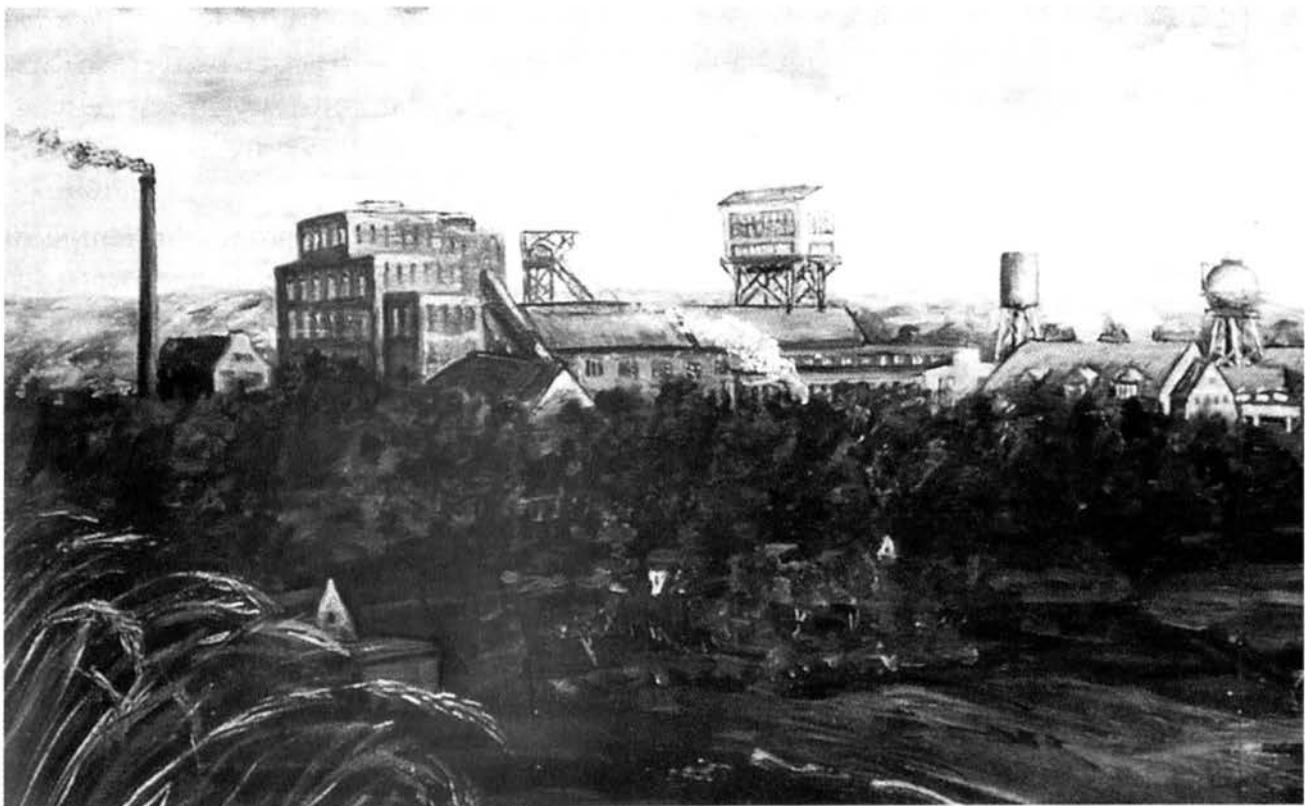
neergelaten. Op 27 november had men die buizen aangesloten op de bevroerinstallatie en liet men het koudmakende mengsel met een temperatuur van -4° Celsius erin neerdalen. Deze temperatuur werd later verlaagd en schommelde in maart 1913 rond de -20° Celsius. In oktober kon men met het bevroeren van de bodem stoppen.⁷ In die tien maanden had zich een hard bevroren cilinder gevormd die steeds dikker werd. Daarbinnen werd, in de weke grond, verder afgediept en bekleed. Dat laatste bestond uit het aanbrengen van grote gebogen ijzeren platen, die waterdicht met elkaar verbonden werden, zodat ze één lange koker vormden. Buiten die koker werd de aanwezige ruimte met beton opgevuld. De koker had een doorsnee van 5,80 meter.

Inmiddels was men aan de tweede schacht begonnen op 19 juli 1912 met 4,50 meter doorsnee. Er moeten namelijk altijd op zijn minst twee schachten zijn; één die de lucht de mijn toelaat en een andere die haar eruit trekt. Toen herhaalde het bovenstaande zich.

Van juni 1913 tot 1 mei 1914 paste men de bevroermethode toe.

U begrijpt dat men de werkvloer bij het bouwen van de schacht steeds lager moest leggen, wat herhaaldelijk in de rapporten vermeld wordt. Het afdiepen van de schacht in het vaste gesteente is minder spectaculair. Dat ging vooral met springstoffen; men boorde gaten in de rots en deed daar patronen in, die tot ontploffing werden gebracht. Al is er geen drijfzand meer, er kan uit scheuren en spleten wel water komen, dus dat moet een halt toegeroepen worden. Dat deed men door in de spleten en barsten cement, met water vermengd, te persen. De cement wordt geleidelijk hard en bindt af. De definitieve bekleding geschiedde met beton.

Eind 1915 begon men met de aanleg van de eerste werken ondergronds op 272 meter diepte. Er kwamen laadplaatsen en een verbindingsgalerij tussen beide schachten. Een laadplaats is een soort rangeerterrein waarop de wagens, leeg of beladen met stenen en kolen, de liftkooien van de schacht uit- of

De Staatsmijn Hendrik met rechts de watertoren en in het midden van de foto het schachtblok [huis op poten] met de aandrijfmachine voor de lift.

Foto: Industrion, Kerkrade.

ingeduwd worden. Dat gebeurde eerst met de hand, later machinaal met 'wagenduwers'. Verder kwam er een pompenkamer en werd elektrisch licht aangelegd, waarna men aan de ontsluiting, het toegankelijk maken, kon beginnen. Ondertussen ging het afdiepen van de schachten door om meer verdiepingen aan te leggen. Op het niveau van elke verdieping werd een verbinding tussen de schachten gemaakt. Om het water weg te werken gebruikte men ondergronds elektrisch aangedreven pompen. De Hendrik stond bekend als een natte mijn, maar mijnwater was er natuurlijk in alle mijnen. Naar mate men dieper de grond in ging werden pompen naar lagere verdiepingen verplaatst.

Vanuit de schacht werden steengangen en galerijen gemaakt voor transportbanden en vervoer van de te winnen steenkool. Een galerij is een steengang die door een kolenlaag gaat. Aan het eind van de galerij of tussen twee galerijen waren de pijlers, de plaats waar de kolen werden gewonnen. De gewonnen steenkool ging dus door de galerijen en steengangen richting schacht, waar ze op de laadvloer de liftkooi ingingen en dan omhoog. Ondergronds waren ook bergplaatsen voor ontplofbare stoffen.

Vervoer

Allereerst was er het vervoer door de schacht, die zowel de slokdarm als de luchtpijp van een mijn was. In de schacht gingen twee liftkooien op en neer. Elke kooi van vier verdiepingen kon 52 personen vervoeren of acht mijnwagens. De ophaalinstallatie van schacht I van de Hendrik zat in de bok hoog boven de schacht.⁸ Die bok en de bolvormige watertoren waren kenmerkend voor de Hendrik. De bok van schacht II had men in een apart ophaalgebouw ondergebracht, dat naast de schacht op de begane grond gebouwd was. In het begin van de jaren dertig kwam in de hei bij Nieuwenhagen een aparte luchtschacht; schacht III.⁹

Vervoer van materialen, stenen en kolen

ging met behulp van wagens. De ophaalmachinist moest zorgen dat de kooi op gelijke hoogte met de losvloer boven en met de laadvloeren op de verdiepingen stopte om de wagens goed in en uit te laten. Op de laadvloeren gingen de volle wagens de schachtkooi in en op de losvloer eruit. Verder waren er seingevers die de machinisten door middel van seinen opdrachten gaven.

De wagens, getrokken door paarden, reden ondergronds op rails die, net als de wissels, van gemorste kolen en stenen ontdaan moesten worden. Vooral bij de wissels eiste dat speciale zorg. De paarden werden, als ze met de kooi naar beneden of naar boven gingen, in een soort korset ingepakt om beschadiging van lichaamsdelen tijdens hun vervoer te voorkomen. Ook bij vervoer in een op- of neerbraak, ondergrondse gangen of schachten om kolenlagen met elkaar te verbinden, waren speciale voorzieningen. Op de verdiepingen waren paardenstallen gebouwd. De paarden waren erg populair bij de mannen. Mijnwerkers die oorspronkelijk uit het boerenbedrijf kwamen, waren natuurlijk vertrouwd genoeg met paarden. Als paarden met de wagens een wissel passeerden, was extra aandacht nodig; daar konden ze hoefijzers verliezen. Het was streng verboden op de paarden te rijden.

Door het werk ondergronds bij lamplicht konden bij het paard oogtrillingen optreden – ook bij mensen – en dat leidde tot minder gezichtsvermogen. Dat was tijdelijk, als ze bovengronds kwamen, ging het weer over. Ze werden niet blind, zoals wel gezegd werd. De dieren werden regelmatig door de veearts onderzocht. In 1918 waren er 29 paarden in de Hendrik. Later werden ze geleidelijk aan vervangen door locomotieven die door perslucht aangedreven werden. In 1924 werden er ondergronds geen paarden meer gebruikt. Toch kon men kennelijk niet buiten de edele viervoeter. Want in 1931 zette men op enkele verdiepingen weer paarden in, die vier jaar bleven. Daarna was er geen paardentractie meer.¹⁰ De 'opvolgers', de locomotieven, had-

Een zogenaamde paardenjongen met zijn paard.

Foto: Industrion, Kerkrade.

den hogedrukflessen gevuld met perslucht. De locomotieven waren gestald in loodsen, die zich op de verdiepingen bij de schacht bevonden. Daar werden de flessen gevuld. Later konden ze ook 'onderweg' gevuld worden. De normale snelheid was toen ongeveer 11 km/ uur.¹¹

Voor vervoer van materialen, stenen en kolen kwamen er transportbanden. De zij-kanten van de bovenband worden door een beetje schuin staande rollen iets omhoog geduwd, zodat het geheel trogvormig wordt. Ook in pijlers, de plaatsen waar de steenkool werd gewonnen, kon de transportband worden gebruikt, ze hadden een grotere vervoerscapaciteit dan de ook gebruikte schudgoten [lange metalen en bewegende goten] en konden ook veel langer zijn. Bovendien vergruizen de kolen minder dan in de schudgoot, want ze worden zonder te schudden vervoerd. Een belangrijk voordeel was dat de transportband ook omhoog kon vervoeren, terwijl de schudgoot bezwaarlijk haar last omhoog kon schudden.

Naar de kolen

Vanuit de schachten werden steengangen of galerijen gemaakt. Deze dienden dus onder andere voor het vervoer van materialen, de waterafvoer en niet te vergeten voor de lucht-erversing. Vanuit zo'n steengang maakte men dwarssteengangen of galerijen die zowel de steen- als de kolenlagen dwars doorsnijden. Het water werd afgevoerd via een geul in de bodem van de gang of galerij. De gangen door de steenmassa werden gemaakt door 'schieten' met springstoffen. Om de patronen te plaatsen moesten gaten geboord worden met de door perslucht aangedreven boorhamer.

Vóór het schieten met springstof moest op mijn-gas gecontroleerd worden. Dat is ontplofbaar en het zou dus een grotere ontploffing kunnen opleveren als gewenst. Mijn-gas werd uit de galerijen en gangen gezogen door goede ventilatie.

Voor de ondersteuning van het dak werden ijzeren stijlen gebruikt, vaak gemaakt van

rails. Het geheel was samengesteld uit twee schuin opstaande stijlen en een horizontaal steunstuk voor het dak, genaamd; 'de kap'. Boven de kap en buiten de stijlen werd in de aanwezige ruimte een bekleding van knuppels aangebracht als bescherming tegen valend gesteente.

Omdat de op en neer golvende kolenlagen niet allemaal door steengangen of galerijen ontsloten werden, werkte men ondergronds met inwendige schachten, opbraken en neerbraken, die elk een eigen ophaalinrichting hadden. In de buurt van de kop van de opbraak werden de kolen gewonnen en vanaf de voet ervan werden ze naar de laadplaats van de betreffende verdieping vervoerd.

Als men een kolenlaag naderde, werd vanuit de steengang een galerij gemaakt, waardoor de materialen, onder andere de ondersteuning, werden aangevoerd en het losgemaakte gesteente werd afgevoerd. Haaks daarop werd een doorgang gemaakt die na 100 meter of meer uitkwam op een andere galerij. Als die aansluiting klaar was, kon de lucht doorstromen. Daarna werd met het winnen van de steenkool begonnen. Die doorgang noemde men dan een pijler. Het kolenfront was een zijkant van de doorgang. De kolen werden met een afbouwhamer losgemaakt en destijds met een schop op een

schudgoot achter de mijnwerker gegooid. Die goot transporteerde de kolen naar de galerij, waar wagens gereed stonden, die ze naar de laadplaats bij de schacht vervoerden. Het stutten van de pijler ging lange tijd met houten betimmering, later met ijzeren stijlen en kappen.

De mijnwerkers van de dag- en middagdienst haalden de kolen uit de wand. Dan schoof de ruimte van de pijler op in de richting van het kolenfront. De nachtdienst deed daarna omlegwerkzaamheden. De schudgoot en leidingen werden allemaal losgemaakt en in de richting van het nieuwe kolenfront verplaatst, waar alles opnieuw werd opgebouwd. Door zo'n pijler liepen verschillende leidingen, zoals die voor perslucht, een waterslang en een kabel voor elektriciteit, later ook een telefoonleiding met waterdichte telefooncentrales en telefoontoestellen.

Het weghalen van de ondersteuning, de stijlen, in de pijler was een gevaarlijk werk, waarbij men de veiligheidsvoorschriften nauwkeurig in acht moest nemen. Men liet bij dat weghalen óf het dak boven de ontkoolde ruimte instorten ['breukpijler'] óf men vulde ze op met stenen ['vulpijler']. Dit laatste gebeurde vroeger met de schop. Latere technieken zorgden voor het inblazen van stenen door een persluchtleiding.

Noten:

1. RA in Limburg, Maastricht, Archief Staatsmijnen [ASM], 02A Mijnbouwkunde, nr. 189
2. idem, nr. 882
3. RA in Limburg, Maastricht, ASM, 01A Bouwkundige aangelegenheden, nr. 887
4. idem, nr. 882
5. RA in Limburg, Maastricht, ASM, 02A, nr. 112
6. idem, nr. 115

7. idem, nr. 114
8. RA in Limburg, Maastricht, ASM, 04A Electrotechniek, nr. 157
9. RA in Limburg, Maastricht, ASM 02A, nr. 125
10. J. FINGER, 'De Staatsmijn Hendrik [3], Ondergronds vervoer', in: *Brunssum Aktueel*, 3-4-1991
11. RA in Limburg, Maastricht, ASM, 03A Werktuigkundige aangelegenheden, nr. 1051

De oudste foto uit de collectie van...

DOOR ROELOF BRAAD

Eind november verscheen bij de Heemkundevereniging OCGL in Landgraaf deel zes in de serie 'Ken Landgraaf' met de aansprekende titel: 'Woa is d'r Sjeet geblieëve?'. Een goede gelegenheid dus om in de fotocollectie van de heemkundevereniging eens te gaan zoeken naar de oudste afbeelding. De fotocollectie bevat ongeveer 30.000 foto's en 3000 dia's. Daarnaast is er ook nog een hele collectie glasnegatieven en gewone negatieven. Van de meeste glasplaten bestaan afdrukken. Ongeveer de helft van de foto's is afkomstig van Hein Goossens en Karel Specker, die vooral foto's van de vroegere gemeente Ubach over Worms verzamelden in ringbandjes op thema. Zoeken naar de oudste foto is niet gemakkelijk, want eerst recent zijn twee vrijwilligers begonnen met het beschrij-

ven van de collectie. Vanuit het negatievenbezit wordt gedigitaliseerd. Daarnaast worden er met regelmaat foto's ter kopiëring aangeboden. Deze worden gescand.

Ongeveer een kwart van de collectie is toegankelijk gemaakt. Dus moest in albums en de 'schoenendozen' met foto's gebladerd worden om de oudste foto te vinden. De oudste foto die we hier publiceren is genomen rond 1910, een schoolfoto van de Openbare Lagere school in Waubach. Het is een voorlopige keuze, want je weet maar nooit wat je in een verborgen hoekje van de verzameling nog tegen komt.

De fotocollectie is iedere woensdag- en zaterdagmiddag tussen 13 en 17 uur te raadplegen in het verenigingsgebouw, Kloosterstraat 19 te Waubach.

Signalementen

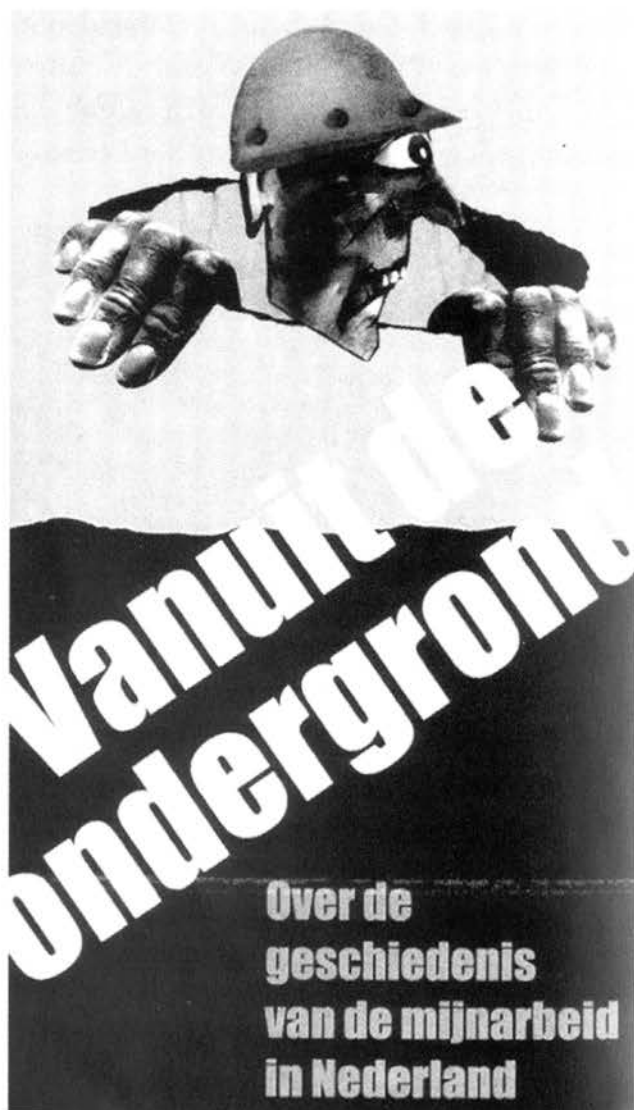
DOOR ROELOF BRAAD EN MARTIN VAN DER WIJST

Vanuit de Ondergrond

Studium Generale van de Universiteit Maastricht heeft onder leiding van Jacques Reiners een groots programma neergezet over de geschiedenis van de mijnarbeid in Nederland. Vanaf 24 november t/m 15 februari 2003 zijn er lezingen, excursies, poëzieavonden, discussies, tentoonstellingen en filmpresentaties over het Limburgse mijnverleden. Een goed vormgegeven folder maakt duidelijk dat het om een hoogwaardig programma gaat. Het heeft allemaal te maken met het feit dat 100 jaar geleden de Staatsmijnen in Limburg werden opgericht. Vanaf eind december staan nog volgende zaken op het programma: de theatervoorstelling 'Mannen, meccano, mijn en metropolis' van 9 t/m 22 december in Huis van Bourgondië in Maastricht en van 11 t/m 15 februari in het Industrion te Kerkrade; de lezing 'De mijnkolonieën' op 12 december door Antoine Dohmen in Heerlen bij de Hogeschool Zuyd en de tentoonstellingen. 'Mijnwerk: leven onder de rook van de Lange Jan' loopt van 24 nov. t/m 26 januari 2003 bij Cultureel café De Nor, Pancratiusstraat 30 in Heerlen. 'Het aanzien van de mijnstreek' is nog te zien tot en met zondag 22 december bij Galerie Signe, Akerstraat 84a in Heerlen. De mijnbouwcollectie Gerard Hersbach is te bezichtigen in het oud-gemeentehuis aan de Markt in Geleen van 4 december tot medio 2003. De tentoonstelling 'Barbara' is van 4 december t/m dinsdag 28 januari te zien in de buitenvitrines van Centre Ceramique in Maastricht. De tentoonstelling 'Koempels: foto's van Pepermans en Welters' loopt van zondag 15 december t/m 28 januari in de Stadshal van het Centre Ceramique.

'Oranje Nassau-mijnen in beeld' zal op 22, 24, 26 en 29 december te zien zijn in het schachtgebouw van de voormalige Oranje Nassau-mijn in Heerlen, CBS-weg.

De laatste tentoonstelling 'Mijnwerkers, 100 jaar mijnverleden in Limburg' wordt gehouden in het provinciehuis aan de Limburglaan in Maastricht en zal te zien zijn van 6 t/m 31 januari 2003. De folder van al deze evenementen is nog te bestellen bij Bureau Studium Generale, tel. 043-3883541 of via e-mail: mail@sg.unimaas.nl. [RB]

HEIL EN BROEDERSCHAP
IN HET KANTON 's-HERTOGENRADE
1794-1800

FONTES RODENSES 4

Heil en broederschap in het kanton 's-Hertogenrade 1794-1800

Onder redactie van L. Augustus, S. Kardaun en H. Laten [e.a.] [Kerkrade 2001] 353 p., kaarten, afbeeldingen, met persoons-, plaats- en zakenregister.

ISBN 90-70-246-449

Als nummer vier in de reeks Fontes Rodenses verscheen dit werk over de eerste periode van de Franse Tijd. Eerder verschenen bijdragen over de 14de eeuwse jaarrekeningen, de Brabantse lenen tussen Maas en Rijn en de inwoners[aantallen] in 1796.

Hoewel het boekwerk een bronnenuitgave heet te zijn, is het veel meer. De meer dan 100 bladzijden tellende, van passende illustraties voorziene, inleiding geeft ons een goed en zelfs mooi inzicht in de toenmalige situatie, de veroveringen, verplichtingen van de inwoners, geld, voedselvoorziening, kolenmijnen, feestdagen, rechtspraak, botsingen tussen staat en kerk, ervaringen van abdij, onderwijs en bestuurders in de diverse dorpen.

Verdienstelijk is het aangeven van de verschillen met andere nabije kantons. Leuke

weetjes zoals het feit, dat bokkenrijders vaak niet in de kerkelijke [begraaf]registers zijn terug te vinden en de constatering, dat men nogal stoeide met de vertaling van de woorden 'salut et fraternité' larderden het verhaal. De zogenoemde blijvende verworvenheden en de verandering/verbetering van de rechtspraak worden verduidelijkt.

De 21 brieven en verslagen van Schmitz, Hennequin, Poyck en Offergelt zijn opgenomen in de oorspronkelijke taal, in het Duits en Nederlands.

Een vraag bij de lezer blijft altijd; welke verschillen zijn er in verwelcoming/verzet/acceptatie tussen deze 'bezetting' van 'ons land' en andere latere en eerdere bezettingen/oorlogen/veroveringen, daarvóór tot en met de machtsovername van hele gebieden door graven en hertogen. Slotsom: een leesbaar en leerzaam boek. [MVDW]

Repertorium familiewapens van bekende Nederlandse geslachten

Een overzicht van de wapens van de adel, het patriciaat en aanverwante geslachten van het Koninkrijk der Nederlanden [2 delen]

door C.E.G. ten Houte de Lange [Den Haag; Rotterdam, 2001] 347 p., ill., ISBN 90-800382-9-6

Onlangs verscheen in twee delen het Repertorium Familiewapens van bekende Nederlandse geslachten. In het voorwoord wordt antwoord gegeven op de meest prangende vraag 'wat zijn bekende geslachten?'. Het zijn de 'families die vooral in de negentiende en twintigste eeuw binnen de Nederlandse samenleving [...] op de voorgrond zijn getreden.' Dat had ook te maken met het in aanmerking komen voor belastingbetaling en vermelding in de uitgave Nederlands Patriaats. 'Een werk als het onderhavige kan uiteraard geen aanspraak maken op volledigheid' wordt eraan toegevoegd. Toch vinden we in het boekwerk niet minder dan 3532 familiewapens, een geweldig werk dus om in te grasduinen. Ik wil even stilstaan bij één

van de grootste gemakkelijkheden bij het bekijken van een serieus werk zoals dit; de soms onnozele vindingrijkheid bij het bedenken van afbeeldingen voor de familiewapens. We zien bijvoorbeeld een vrolijk konijntje zitten voor een met helmgras begroeid hoopje geel zand in het wapen van de familie Voorduyn en een lam in het wapen van de familie Lemmens uit Maastricht. Hiermee is ook duidelijk, dat alle afbeeldingen in heldere kleuren zijn gedrukt. Mij spreken de schildverdelingen en oude wapenfiguren méér aan, zoals van de familie Kolff, Van Harinxma thoe Slooten en een familie Corten, omdat daar kennelijk geschiedenis achter zit. Maar wat doe je, als je een sprekend wapen wilt? Om praktische redenen zijn er geen beschrijvingen van de wapens opgenomen. Hiervoor wordt verwezen naar andere beschikbare literatuur. Een ruime literatuuropgave is gelukkig toegevoegd, gesplitst over beide delen A-K en L-Z. Deel twee bevat achterin ook een zeer nuttige 'toegang tot de wapenfiguren', waarbij we bijvoorbeeld kunnen vinden in welke wapens een dwarsbalk, een leeuw, een marlet, een engel of een zeemeermin voorkomt. Blijkens de verantwoording zijn de illustraties allemaal met de computer vervaardigd. Eén van de gevolgen is, dat de wapenspreuken alle in rechtoppende horizontale linten zijn opgenomen. De inleiding beperkt zich tot een verwijzing naar het standaardwerk van Rietstap en een korte beschouwing van feiten uit de 19de en 20ste eeuw, als een soort aanvulling op vroegere werken. Ik gebruikte hiervoor het woord 'grasduinen'. Limburgers zullen, vrees ik, teleurgesteld zijn bij het zoeken, zulks vanwege de gemaakte selectie, en menen veel te missen. Melchers [Kerkrade], Jansen [Sittard], Franssen [Heerlen] en Lemmens [Heerlen en Maastricht] maken dat niet goed. Opmerkelijk is het 'kleurverschil' bij De Lamberts de Cortenbach [1816] en het al dan niet aanwezig zijn van de barensteel bij Van Panhuys [1814 en 1815]. Zo zal toch ieder wat aardigs vinden, zal er stof voor discussie

loskomen en vooral aanleiding zijn voor verder zoeken. Overigens wil ik ook hier weer eens pleiten voor een uitgave in welke vorm dan ook, als artikel of boekwerkje, met alle Limburgse wapens die een historisch geïnteresseerde wil kennen en ergens overzichtelijk wil kunnen vinden. [MVDW]

Match, Where DSM meets the world

Themanummer 100 jaar DSM.

[Mei 2002 nr. 10]

In Match wordt een overzicht gegeven van de ontstaansgeschiedenis van DSM. Aan de titels van de artikelen: 'Een eeuw van grenzeloze prestaties', '100 jaar mensen', 'Van steenkool naar life sciences, geschiedenis in de maak', 'Van mijnbouw naar marketing, geschiedenis in de maak', 'Van lokaal naar mondiaal, geschiedenis in de maak', 'Van hiërarchie naar harmonie, geschiedenis in de maak', 'Zoeken en winnen' kan men al zien dat het een hagiografische beschrijving van de geschiedenis is. Het was natuurlijk niet altijd 'rozengeur en maneschijn' in het bedrijf.

In het honderdjarig bestaan zijn er ook veel zaken geweest, waar velen geen positieve herinneringen aan hebben. Denk hierbij maar eens aan het silicosevraagstuk, de mijnsluiting, de sociale controle van de mijndirecties in de beginjaren van het mijnbedrijf of de explosie van de naftakraker zo'n 25 jaar geleden.

Desondanks geeft dit goed geïllustreerde werk een aantal leuke historische bijdragen. In een nutshell wordt de geschiedenis van het bedrijf beschreven en afgesloten met een kroniek waar belangrijke gebeurtenissen de revue passeren. Daar staan dan weer zaken tussen die met het bedrijf op zich niets te maken hebben, als '1912, De Titanic gaat ten onder' of '1989 De Berlijnse muur valt'. Gelukkig zijn in deze kroniek de mijnwerkerstaking van 1917 en de explosie van de Naftakraker 2 in 1975 niet vergeten. [RB]

Inhoudsopgave Jaargang 52 - 2002

Aflevering 1

	blz.
B. NIJKAMP, Herinneringen aan het openbaar autobusvervoer in Zuid-Limburg. De jaren na de Tweede Wereldoorlog	1
V. HAMERS, Over veld- en wegkapellen	14
R. BRAAD, De oudste foto uit de collectie van [Eygelshoven door de Eeuwen Heen]	20
M. VAN DER WIJST, 'De Engelbewaarder', jeugdlectuur uit de jaren vijftig	21
J. RUTTEN, Nachtwachten in Heerlen [1815-1851]	23
R. BRAAD EN J. RUTTEN, Signalementen	33

Aflevering 2

F. GERARDS, Het landgoed Haeren [Voerendaal] in de 19de eeuw	37
J. LEBLANC, De geschiedenis van Heerlen nog steeds een 'gatenkaas'	48
TH. SNIKERS, Oude LTS in Heerlen kan als kantoorgebouw weer jaren vooruit	54
M. VAN DIJK, De fresco's van de middenstand. Op zoek naar oude muurreclames en gevelschilderingen	58
R. BRAAD, De oudste foto uit de collectie van [het fotoarchief van de Gemeente Brunssum]	60
L. SCHIPHORST, Jongere bouwkunst. Architectuur en stedenbouw van 1850 tot 1940 in Limburg [boekbespreking]	62
R. BRAAD, M. VAN DER WIJST EN K. LEERS, Signalementen	64

Aflevering 3

H. STRIJKERS, DSM. Een koninklijke eeuwling; kroniek van de laatste 25 jaar [themanummer]	
P. ELVERDING, Voorwoord	69
H. STRIJKERS, DSM: van bulkchemie naar 'life sciences'	70
H. STRIJKERS, Negen president-directeuren in honderd jaar	78
H. STRIJKERS, De viering van 75-jarig jubileum in 1977	89
H. STRIJKERS, De laatste 25 jaar van een koninklijke eeuwling. Kroniek 1977-2002	93
H. STRIJKERS, De jubileumviering van de koninklijke eeuwling	161
R. BRAAD, De oudste foto uit de collectie van [Centraal Archief DSM]	163
Bibliografie over Staatsmijnen en DSM in de periode 1977-2002	164

Aflevering 4

M. VAN DER WIJST, Krantennieuws in januari 1934	165
A. JACOBS, Een prefab-kerk in het 'Tranendal'. De bouw van de Christus Koningkerk te Hoensbroek	171
D. HABETS, Het rijke Romeinse Kerkrade [opgraving Holzkuil]	182
TH. RAETS, De Staatsmijn Hendrik te Rumpen-Brunssum	190
R. BRAAD, De oudste foto uit de collectie van [Heemkundevereniging OCGL Landgraaf]	197
R. BRAAD EN M. VAN DER WIJST, Signalementen	198

Inhoudsopgave Jaargang 53 - 2003

Aflevering 1

	<i>blz.</i>
J. RUTTEN, Brunssum en Schinveld ruziën om een stuk heide; relaas van een grensconflict	1
F.M. GERARDS, De rechten van het leengoed Haeren in de 18de eeuw	11
M. VAN DER WIJST, Heerlen en omstreken volgens de krant van februari 1934	23
M. VAN DIJK, De pioniersjaren van bridgeclub De Mijnstreek uit Heerlen 1932-1945	29
R. BRAAD, De oudste foto uit de collectie van [Gemeentearchief Kerkrade]	39
M. VAN DER WIJST, Signalement	40

Aflevering 2

J. RUTTEN, Brunssum en Schinveld ruziën om een stuk heide; relaas van een grensconflict [2]	41
W.A.J. MUNIER, Simultaan maar gescheiden. Wederwaardigheden in en rond de Heerlense Pancratiuskerk in de Staatse Tijd [1632-1794]	50
M. VAN DER WIJST, Luciferplaatjes uit de regio, circa 1950-1970	68
K. LEERS, De oudste foto van [Stadsarchief Heerlen]	72

Aflevering 3

M. VAN DER WIJST, Krantennieuws maart-juni 1934	73
TH. RAETS, De Staatsmijn Hendrik te Rumpen-Brunssum [slot]	79
B. NIJKAMP, Met een boodschappenlijstje door Meezenbroek	87
L. WOLTERS, Boekbespreking. Schuttersbroederschap St. Sebastianus Eygelshoven 300 jaar	95
F. PATELSKI, Boekbespreking. En d'r boer heë boeëret wieër..., of de voorouders en nakomelingen van Wilhelm Baur en Trineken Zengen van Nieuwenhagen	97
K. LEERS, De oudste foto van [De Bongard, Simpelveld/Bocholtz]	99
K. LEERS, M. VAN DER WIJST EN TH. SNIKERS, Signalementen	100

Aflevering 4

W.H.M.A. NIJSTERS, Sionskerk Heerlen, van kerkgebouw tot uitvaartcentrum	105
F. GERARDS, Over de ontstaansgeschiedenis van de Keurkeulse mankamer te Heerlen	116
SJ. VAN DER VELDEN, Poolse mijnwerkers in staking	131
Sarcofaag bij Bocholtz gevonden	136
M. VAN DER WIJST, Wat doet de werkgroep?	137
J. BEUMERS, De oudste foto van [De Veersjprunk, Onderbanken]	140
M. VAN DER WIJST EN R. BRAAD, Signalementen	141